

ARETACIJE, INTERNACIJE IN DEPORTACIJE PO PRVI IN DRUGI SVETOVNI VOJNI NA OBMOČJU JULIJSKE KRAJINE. ORIS PROBLEMATIKE IN POSKUS PRIMERJAVE

Gorazd BAJC

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: gorazd.bajc@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Avtor obravnava aretacije, deportacije in internacije po prvi in drugi svetovni vojni na območju Julijske krajine (in deloma Dalmacije). Od novembra 1918 so tu italijanske oblasti med drugim aretirale in internirale v notranjost Italije določeno število Slovencev in Hrvatov ter obenem zadržale v ujetništvu določeno število Slovencev in Hrvatov – bivših avstro-ogrskih vojakov. Približno 25 let pozneje, po 1. maju 1945, pa so jugoslovanske oblasti na istem območju med drugim aretirale in deportirale v notranjost Jugoslavije določeno število Italijanov, obenem so zadržale del bivših italijanskih vojnih ujetnikov in nekatere iz nemškega ujetništva, ki so jih zajele v tranzitu preko Jugoslavije. Na podlagi vrste primarnih in sekundarnih virov avtor podaja oris problematike in opozarja na najpomembnejša odprta vprašanja ter izpostavi nekaj primerjalnih vidikov.

Ključne besede: vojni ujetniki, civilni ujetniki, nasilja, Julijska krajina, Dalmacija, Jugoslavija, Italija, 1918–1920, 1945–1947, taborišča, slovensko-italijanski odnosi

ARRESTI, INTERNAMENTI E DEPORTAZIONI DOPO LA PRIMA E LA SECONDA GUERRA MONDIALE SUL TERRITORIO DELLA VENEZIA GIULIA. COMPENDIO E TENTATIVO DI COMPARAZIONE

SINTESI

L'autore tratta il tema degli arresti, delle deportazioni e degli internamenti dopo la prima e la seconda guerra mondiale sul territorio della Venezia Giulia (e in parte della Dalmazia). A partire dal novembre 1918 in queste zone le autorità italiane tra l'altro arrestarono ed internarono nel territorio italiano un certo numero di sloveni e croati e ne trattennero in prigionia altri, ex soldati austro-ungarici. A distanza di circa 25 anni, dopo il 1° maggio 1945, sullo stesso territorio, furono invece le autorità jugoslave ad arrestare e a deportare all'interno della Jugoslavia un certo numero di italiani; e a trattenere inoltre una parte degli ex prigionieri di guerra italiani ed alcuni che tornavano dalla prigionia in Germania attraverso la Jugoslavia. Sulla base di varie fonti primarie e

secondarie l'autore presenta un compendio della problematica, portando l'attenzione su alcune questioni aperte e proponendo alcune comparazioni.

Parole chiave: prigionieri di guerra, prigionieri civili, violenze, Venezia Giulia, Dalmazia, Jugoslavia, Italia, 1918–1920, 1945–1947, campi di prigionia, rapporti italo-sloveni

UVOD

V razpravi bomo obravnavali eno izmed posledic obeh svetovnih vojn na območju Julijske krajine (in deloma Dalmacije), in sicer povojne nasilne posege zasedbenih oblasti proti civilistom in vojnim ujetnikom. Omejili se bomo na fizična nasilja v obliki aretacij, deportacij in internacij po prvi in drugi svetovni vojni.¹ Od novembra 1918 so tu italijanske oblasti med drugim aretirale in internirale v notranjost Italije določeno število Slovencev in Hrvatov ter obenem zadržale v ujetništvu določeno število Slovencev in Hrvatov – bivših avstro-ogrskih vojakov. Približno 25 let pozneje, po prvem maju 1945, pa so jugoslovanske oblasti na istem območju med drugim aretirale in deportirale v notranjost Jugoslavije določeno število Italijanov. Nekatere so tudi izvensodno usmrtille – “infojbirale”. Obenem so zadržale del bivših italijanskih vojnih ujetnikov in nekatere iz nemškega ujetništva, ki so jih zajele v tranzitu preko Jugoslavije.

Namen je opozoriti na oba momenta aretacij, internacij oziroma deportacij po obeh vojnah, ki ju zgodovinopisje sicer ni popolnoma spregledalo, vendar nista doživela prave pozornosti. Tematika je zelo obsežna, zato bomo v pričujočem zapisu predvsem podali oris problematike in opozorili na najpomembnejša odprta vprašanja. Na koncu bomo tudi poskusili izpostaviti nekaj primerjalnih vidikov; izhajali smo namreč iz hipoteze, da sta tematiki deloma “zrcalni”, se pravi, da vsebujeta vsaj nekaj bolj ali manj podobnosti in sorodnih dinamik. Ker je o interniranih po prvi vojni manj znanega kot o deportiranih po drugi, bomo prvemu problemu posvetili nekoliko več prostora.

Glede internacij po prvi svetovni vojni se nam že na začetku pojavi vprašanje periodizacije: celotno obdobje od konca prve do konca druge svetovne vojne, se pravi obdobje predfašističnih vlad in fašističnega režima vključno s časom druge vojne, je bilo območje Julijske krajine karakterizirano z aretacijami, internacijami oziroma konfinacijami ali deportacijami oseb, ki so bile italijanski državi sovražne ali so bile tako osumljene. Glede na naslovno tematiko, ki predvideva primerjavo z aretacijami in deportacijami po drugi vojni, se moramo omejiti na prvo obdobje, nekako do dogovora v Rapallu novembra 1920, saj je vsaj deloma podobno (in zato primerljivo) obdobju po prvem maju 1945.

¹ Nasilje po prvi svetovni vojni se ni izražalo samo v obliki fizičnega nasilja, saj so države težile tudi k nasilnemu poenotenju nacij prek vseh družbenih vidikov. V tem smislu je na primer poseben pomen imel kult padlih vojakov v prvi svetovni vojni, ki je imel izrazito funkcijo nacionalizacije množic in je bil še posebej kompleksen in zato nasilen na večnacionalnih območjih, kot je bilo na primer v Julijski krajini (npr. Klabjan, 2010).

PROBLEMATIKA VIROV IN OBJAV TER RELATIVNO SKROMNO ZANIMANJE DRUŽBE IN POLITIKE

O internacijah civilistov po prvi svetovni vojni dobimo veliko dokumentov italijanskih oblasti – zlasti notranjega ministrstva – v nekaterih zelo obsežnih zavojih v osrednjem rimskem državnem arhivu, ki vsebujejo nekaj tisoč dokumentov o tej problematiki.² Očitno je, da bi morali za podrobnejše raziskave pregledati tudi drugo gradivo, obenem lokalne arhive, na primer tržaški del državnega arhiva (prim. Visintin, 2000). Dosedanje raziskave pa niso analizirale italijanskih primarnih neobjavljenih virov, ki se nanašajo na drugo (številčnejšo) kategorijo po vojni zaprtih Slovencev in Hrvatov, tj. bivših vojakov avstro-ogrske vojske: poleg virov iz državnega arhiva bo treba podrobneje pregledati gradivo drugih dveh rimskih arhivov, vojske in mornarice. O problematiki ni še niti podrobnejše in sistematične evidence ter analize dokumentov slovenske/jugoslovanske provenience. Domnevamo, da pomembna gradiva hrani na primer arhiv Pisarne za zasedeno ozemlje (prim. Nečak, 1972).

O deportacijah po drugi svetovni vojni so dosedanje raziskave upoštevale zlasti gradivo iz Arhiva Republike Slovenije in arhiva italijanskega zunanjega ministrstva v Rimu, ni pa še pravih raziskav iz beograjskih arhivov, še posebej vojske, saj so bili do sedaj nedostopni (prim. Pirjevec, 2009, XIV in 2012, 13; Troha, 2009a, 245, 270–271 in 2012, 253, 275), kot tudi iz lokalnih arhivskih inštitucij, pa tudi drugih iz že omenjenih rimskih arhivov; tu bo treba ne nazadnje pregledati arhiv Urada za obmejne pokrajine (Ufficio per le Zone di Confine), saj je bil dolga leta nedostopen.

Problematiko po prvi in drugi svetovni vojni bi bilo seveda vredno raziskati tudi na podlagi arhivov v tujini, na primer Rdečega križa in diplomacij t. i. velesil, ki so bile za vprašanje jugoslovansko-italijanske razmejitve zainteresirane, Francije, Rusije/Sovjetske zveze in Anglo-Američanov. Za dodatno osvetlitev deportacij po drugi vojni – ne pa za obdobje po prvi – so doslej zgodovinarji uporabili le del dokumentov iz britanskega državnega arhiva v Londonu, ne pa ameriška gradiva, razen izjem (Bajc, 2011).

Zaradi parcialnega raziskovanja primarnih virov je logično, da je bila do sedaj naslovna tematika le deloma osvetljena. Če je bilo namreč vprašanje večinoma izvensodnih usmrtitev po drugi svetovni vojni oziroma fojb³ že večkrat – in iz različnih zornih kotov – analizirano (npr. Troha, 1999, 43–61, 67–72; 2009a; 2009b, 50–72, 81–87 in 2012; Spazzali, 1990; Valdevit, 1997; Pupo, Spazzali, 2003; Cernigoi, 2005; Pirjevec, 2009 in 2012; Bajc 2009 in 2012; Accati, Cogoy, 2010), ostaja usoda deportirancev po drugi vojni, z izjemo nekaterih bolj ali manj parcialnih rekonstrukcij zgodovinarjev (npr. Troha, 1999, 61–67; 2000; 2009a; 2009b, 73–80 in 2012; Di Sante, 2007; Pupo, 2010, 184, 206–221; Bajc, 2011) in posameznih spominov (zlasti Barral, 2007),⁴ premalo ali le

2 Predvsem v: ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, busta (dalje b.) 16, b. 17 in b. 18.

3 Treba je omeniti, da se je v nekaterih krogih in tudi med nekaterimi zgodovinarji za vsa povojna jugoslovanska nasilja nad italijanskimi vojaki in civilisti ter drugimi uveljavil – po našem mnenju zgrešen – skupni termin *fojbe*.

4 Mnenja smo, da je, kar zadeva memoaristiko, Gianni Barral (psevdonim Ezia Martina) pisal najbolj objektivno, saj je mdr. problem povojnih deportacij in stanja v taborišču pri Borovnici postavil v kontekst

deloma raziskana. Še najmanj znanega pa je glede internacij po prvi vojni. Problematiki je v literaturi večinoma posvečenih le nekaj vrstic ali kvečjemu stran in pol. Izjeme so delne osvetlitve izpod peresa Lava Čermelja (1965, 190–196, 278–280), Milice Kacin Wohinz (1972, 107–116; 2010, 91–97) in Angela Visintinija (2000, 175–185).

Na skromno produkcijo je očitno vplivalo dejstvo, da je bil interes glede naslovne tematike v družbi in politiki (in zato posledično v zgodovinopisju) v obeh državah relativno skromen. O deportacijah Italijanov po drugi vojni je v Italiji manj znanega, očitno pa zato, ker je vzporedna tema fojb skoraj monopolizirala družbeni in historiografski diskurz, toliko bolj od izglasovanja “zakonsko vsiljenega” spomina na t. i. eksodus in fojbe leta 2004. Posamezna dela so sicer obravnavala usode ujetnikov v Jugoslaviji, jasno pa je, da so se (in se še zmerom) v družbi in politiki fojbe lažje pretiravale in zato “prodajale”. Po drugi strani pa ne bo držalo, da se v Italiji o fojbah in deportirancih pred letom 2004 sploh ni govorilo, in to še zlasti izven obmejnega prostora (teza, ki se v zadnjih letih stalno ponavlja). Dovolj je namreč, če pogledamo številne članke med letoma 1945 in 1954, ki jih je časopisje v najpomembnejši deželi severne Italije, Lombardiji, posvetilo Julijski krajini in s tem fojbam, deportacijam, pa seveda t. i. ezulom ipd.⁵

Kot rečeno, najmanj znanega je o internacijah po prvi svetovni vojni. Sicer ne moremo reči, da se slovenska ter jugoslovanska politika in publicistika za problematiko nista zanimali, ugotavljamo pa, da je bilo to zanimanje razen izjem manj razvidno. Omenimo vsaj nekaj primerov: v okviru Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo (zapisnike od začetka novembra 1918 do julija 1921 je pripravil za objavo Peter Ribnikar: 1998; 1999 in 2002) so o problematiki bolj malo razpravljali. V publikacijah, ki so jih v obdobju med obema vojnama izdajala razna združenja v korist slovenske in hrvaške manjšine pod Italijo, dobimo le nekaj podatkov, čeprav je tu poudarek na tej obliki nasilja seveda zelo velik (npr. *La situation, 1927, 29–32; The Yugoslav minority in Italy, 1927, 8*), izjemi sta znano delo Lava Čermelja *Life-and-death struggle of a national minority: the Jugoslavs in Italy*, ki je prvič izšlo leta 1936 in doživelo več ponatisov in prevodov (v slovenščini Čermelj, 1965) in pregled usode slovenske in hrvaške duhovščine (Barbalić, 1931, 77–81). V nekaterih propagandnih delih med drugo svetovno vojno je o problematiki najti že nekaj več podatkov (npr. Radetić, 1944, 72–81, 161–162, 220–222, 237). Ko so po drugi svetovni vojni jugoslovanske oblasti želele prikazati “genocidnost” v Julijski krajini, je nastalo kar nekaj publikacij, zlasti s fotoreprodukcijami originalnih italijanskih dokumentov od zasedbe 1918 dalje, ki pa problematike povojnih internacij niso veliko omenjale (npr. Barbalić, Mihovilović, 1945, 18; *Italian genocide policy, 1954, 31–33; Klen, 1955, 10–11, 88*). Na splošno je bila ob koncu druge svetovne vojne dana prednost zbiranju podatkov o zločinih (in povzročeni škodi), ki so jih storili okupatorji po agresiji 6. aprila 1941

predhodnega medvojnega dogajanja. Takega pristopa ni zaslediti v nekaterih drugih spominskih zapisih (npr. Razzi, 1992; Gobbato, 2005), ravno tako ne v nekaterih publikacijah, ki se nanašajo na spomine ter na del dokumentacije italijanskega zunanjega ministrstva (slednje govori tudi o ujetih italijanskih vojakih v Jugoslaviji med vojno in o nekaterih, ki so se partizanskemu gibanju pridružili, a so trpeli razne oblike nasilja) (npr. Marocchi, 2010, 170–257, 261–262).

5 Glej npr. prepis izbora člankov v Orecchia, 2008.

(Guštin, 2000, 243). Nazadnje Republika Slovenija v svoji Beli knjigi o diplomatskih odnosih z Italijo, ki je izšla leta 1996, tega sploh ni omenila (Gradišnik, Šušmelj, 1996) oziroma “ni izrabila” protiargumenta, ko je bila ravno v Italiji tematika fojb zelo forsirana, kar je bilo v funkciji pritiska na Slovenijo in njeno približevanje Evropski uniji (Pirjevec, 2012, 217–241). Ne nazadnje je v skupnem poročilu slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije problematika internacij in deportacij po prvi in drugi svetovni vojni le bežno omenjena (Kacin Wohinz, Troha, 2001, 35, 53–54), sicer pa je poročilo, kot znano, le sintetične narave.

Treba je tudi upoštevati, da je splošno preučevanje usod vojnih ujetnikov večkrat pogojevalo dejstvo, da so države po vojnah praviloma želele pozabiti na vojno in preiti v normalno življenje, zato problem ujetnikov ni bil vedno ravno najboljšo sprejet. Vzemi-mo primer italijanskih vojnih ujetnikov med obema svetovnima vojnama. Kot piše veliki poznavalec italijanske vojaške zgodovine Giorgio Rochat, je bilo v prvi vojni 600.000 italijanskih vojnih ujetnikov, ki so jih obtoževali, da so bili strahopetneži, če ne celo defetisti ali izdajalci. Pustili so jih brez pomoči in umrlo naj bi jih 100.000, povratniki pa so šli v pozabo.⁶ Po drugi vojni – nadaljuje Rochat – je sum, da so strahopetneži, sicer odpadel, prevladala je indiferentnost. Večinoma so bili odrinjeni iz spomina, čeprav so jih Britanci v Etiopiji in severni Afriki zajeli približno 400.000, Američani v Tuniziji in na Siciliji 125.000, pod Francozi jih je bilo 40.000 v Tuniziji, po 8. septembru 1943 so jih Nemci zajeli 800.000. Rusko ujetništvo je medtem preživelo približno 10.000 italijanskih vojakov: živeli so v slabih razmerah (a sami ruski civilisti niso bili na boljšem) in le njihove usode niso bile popolnoma zamolčane, bile pa so tudi deloma instrumentalizirane v dokazovanju t. i. komunističnega barbarstva. Razlogov, da so šli v pozabo, je kar nekaj. Omeniti velja dejstvo, da po vojni ni bilo oportuno, da bi Italija protestirala proti novim zaveznikom in da so bila ujetništva zelo razpršena, od Daljnega vzhoda, Kenije, južne Afrike, Indije, Avstralije, na Havajih idr. (Rochat, 2008, 445–451). Pač pa je bilo – razumljivo – na Slovenskem veliko zanimanja za priprte s strani fašističnega režima in za usodo ujetnikov med drugo svetovno vojno; o italijanskih taboriščih za Slovence in druge Jugoslovane so zadnja leta precej pisali tudi italijanski avtorji.

ARETACIJE IN INTERNACIJE PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Na splošno je že med prvo vojno in še bolj po njenem koncu postal zelo aktualen in po svoje akuten problem zajetih vojakov in civilistov, pa tudi oseb, ki so bile med vojno evakuirane iz vojnih prizorič ipd. Tako tudi glede Italije in Avstro-Ogrske, v našem primeru na območju Julijske krajine. Problematika je seveda preobširna, da bi jo lahko na tem mestu podrobneje predstavili. Velja seveda omeniti, da je bilo situacij in tipologij kar nekaj kakor tudi raznih oblik nasilja, ki naj bi jih bili ujetniki deležni.

6 Sicer lahko rečemo, da se je vojno ministrstvo trudilo dobiti podatke in urediti stanje svojih vojnih ujetnikov, vse pa kaže, da se druga ministrstva in vladni krogi niso najbolj potrudili na primer pri finančni pomoči posebnim misijam, ki so imele nalogo preiskovati usode zajetih. Podrobneje: ACS, PCM, 1a GM, b. 168 bis (19-19-3A5).

Tak je primer italijanskih civilistov, ki so bili že med vojno zaprti v Avstriji. Pojavljali so se problemi, kot na primer negodovanje, ker so jih italijanske oblasti konec leta 1918 želele mobilizirati v svojo vojsko itd.⁷ Očitno so italijanske oblasti želele uvesti take ukrepe, da bi preprečile morebitne neredne ob vračanju velikega števila vojakov na svoje domove. Novembra 1918 so namreč ocenjevale,⁸ da se bo vrnilo kakih 400.000 vojakov. V večini primerov je bil skupni imenovalec krajše ali daljše obdobje, preden so se lahko vrnili na svoje domove (večkrat na svoje kmetije oziroma delovna mesta).

Takoj po vojni so se morale v tržaškem mestu nove italijanske zasedbene oblasti, ki jih je vodil guverner Petitti di Roreto, spoprijeti z velikim številom bivših vojakov Avstro-Ogrske, ki so se brez pravega nadzora iz mesta želeli vrniti na svoje domove. 19. novembra naj bi jih bilo največ, po nekaterih ocenah celo kakih 150.000. Številka je morda pretirana (Purini, 2010, 35),⁹ a je vseeno prisotnost številnih vojakov (zaradi težav pri preskrbi in pomanjkljive higijene, pa tudi na splošno zagotavljanja javnega reda) predstavljala velik problem.¹⁰ Do konca meseca je večina odšla v smeri svojih domov, tudi zato, ker so oblasti pričele preusmerjati vlake, in sicer ne več v Trst, temveč zahodno od reke Piave in v taborišča v Emilijo. V Trstu so namreč pričakovali prihod novega številnega kontingenta, in sicer kakih 100.000 civilnih internirancev in bivših avstrijskih vojakov, ki so bili označeni kot "redenti" (npr. Visintin, 2000, 16–20; Visintin, 2009, 475; Purini, 2010, 34–35; Rossi, 1998; Vinci, 2002, 390). Mimo Trsta so v naslednjih letih šle druge skupine vojakov, ki so za oblasti predstavljale problem, na primer konec 1919 češkoslovaški legionarji, ki so jih sumili boljšeševskih idej, saj so prihajali iz Sibirije.¹¹

Posebej komplicirana je bila usoda vojakov, ki so bili rojeni na Primorskem in so se bojevali na drugih frontah ali pa so bili med vojno ujetniki v Italiji ali drugje. O njih nimamo pravih raziskav, velja pa omeniti, da so junija 1918 v britanskem vojnem ministrstvu ocenjevali, da je na italijanskih tleh več kot 20.000 jugoslovanskih vojnih ujetnikov¹² in po vsej verjetnosti so to bili Hrvatje in Slovenci. V Julijski krajini je

7 Podrobneje več dopisov in brzojavk med Predsedstvom ministrskega sveta, raznimi ministrstvi in združenji od začetka novembra 1918 dalje v: ACS, PCM, 1a GM, b. 168 bis (19-19-3A5), fascicolo (dalje f.) Rimpatrio di italiani confinati o internati; f. Prigionieri rimpatriati dall'Austria.

8 ACS, PCM, 1a GM, b. 168 bis (19-19-3A5), f. Trattamento alimentari ai prigionieri di guerra: Comandini-Ministero dell'Interno a Orlando (Telegramma 33282), 13. 11. 1919; [Vittorio Emanuele] Orlando al generale Armando Diaz-Capo di Stato Maggiore dell'Esercito Roma (No. 3558), 15. 11. 1918.

9 Oblasti so decembra 1918 priznale, da prve dni niso vodile številčne evidence, ocenjevale pa so, da jih je bilo 160.000, po nekaj dneh pa 105.000. ACS, PCM, 1a GM, b. 168 bis (19-19-3A5), f. Trattamento alimentari ai prigionieri di guerra: Tenente Colonello Pavone-Campo concentramento ex prigionieri di Trieste al R. Governatorato Trieste, 6. 12. 1918, 4; Tenete Colonello Sebastianelli-R. Governatorato della Venezia Giulia-Ufficio Sanitario al R. Governatorato della Venezia Giulia (No 199): Relazione Sanitaria relativa al concentramento degli ex prigionieri italiani in Trieste, 11. 12. 1918, 6.

10 Glej zlasti prepise vrste dopisov in poročil guvernerja Julijske krajine in sanitetnih organov, od 7. 11. do 11. 12. 1918, v: ACS, PCM, 1a GM, b. 168 bis (19-19-3A5), f. Trattamento alimentari ai prigionieri di guerra.

11 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 18, f. 16 Legione Ceco-Slovacca, cat. a-16. Mimo Trsta je šla na začetku 1920 tudi skupina bolgarskih vojakov (prav tam, f. 27 Prigionieri di guerra bulgari, cat. a-16).

12 TNA FO 371/4356, P.C. 124, Political Intelligence Department No. 70, General Staff War Office: The Jugo-Slav Problem, June 1918, 5.

medtem že 7. novembra Petitti di Roreto izdal proglas, da se morajo bivši avstro-ogrski vojni ujetniki zbrati v zbirnih taboriščih v starem in novem delu tržaškega pristanišča, dan pozneje, da morajo tisti, ki so drugih narodnosti, zapustiti Trst, 17. v mesecu pa, da lahko ostanejo le tisti, ki so na območju rojeni, ne pa tisti, ki so tu imeli le prebivališče. Piero Purini pravilno zapiše, da je bil to prvi primer, ko so oblasti postavile ločnico med tistimi, ki so na teritoriju bili rojeni, in tistimi, ki so bili "le" rezidenti. 24. novembra je italijansko notranje ministrstvo poskrbelo za večji nadzor na meji, dan pozneje pa je predsednik vlade Vittorio Emanuele Orlando predlagal aretacijo ali izključitev čez mejo vseh tistih oficirjev, ki so se čutili Jugoslovane, čeprav so nosili avstrijsko uniformo. 26. novembra je general Pietro Badoglio naročil, da je treba šteti za vojne ujetnike vse tiste, ki so že bili v avstro-ogrski vojski in so, potem ko je zapadel termin, ostali v okviru mej premirja. Čez dva dni je nov proglas predvideval, da imajo bivši avstro-ogrski vojaki le 24 ur, da se predstavijo kot vojni ujetniki ali pa zapustijo območje, proglas 5. decembra pa je vabil vojake, naj se javijo v zbirnem taborišču v Krminu (Cormons) – večino so po zaslišanju izpustili, določen del pa internirali (Purini, 2010, 38–39). Ni znano, koliko so jih res aretirali in deportirali v taborišča za vojne ujetnike in koliko je bilo med temi Slovencev in Hrvatov. Nekateri vojni ujetniki so v ujetništvu ostali nekaj tednov, drugi več mesecev. Do marca 1919 naj bi izpustili dobršen del, ostali so zlasti oficirji in nekateri "sumljivi" intelektualci (Kacin Wohinz, 2010, 91–92).

Med posebno nevarne so italijanske oblasti prištevale tiste bivše avstro-ogrške vojake, ki so se vračali iz ruskega ujetništva ali ruske fronte (in med njimi je bilo še nedoločeno število Slovencev in Hrvatov). Vojaška misija v Rusiji jim je zaradi nevarnosti širjenja boljševiških idej poskušala preprečiti vrnitev, italijanska vlada pa se je zanje pričela zanimati šele leta 1919. Večkrat so jih nato internirali v razna taborišča, jih tu zaslišali, ocenjevali so njihovo politično orientacijo, eventualno so jim dodelili prevzgojo. Nemalo jih je ostalo v teh krajih nekaj mesecev, pravzaprav še vse leto 1920 (Kacin Wohinz, 1972, 109 in 2010, 93, 96; Purini, 2010, 40; Rossi, 1997).

Kar se tiče interniranih civilistov po prvi vojni, lahko sintetično ponovimo, kar je zapisala Milica Kacin Wohinz. V Julijski krajini so v prvih dneh zasedbe italijanske oblasti morale upoštevati 6. člen vojaških klavzul premirja, ki je predvideval, da lokalne oblasti začasno upravljajo zasedbeno območje. Vendar je iz tajnih dokumentov med vodilnimi vlade in vojske bilo jasno, da so storili vse, da bi se omenjenemu členu izognili. Potrebovali so neko pravno podlago, da se tega ne bi držali. To je storil Badoglio z zaupnimi navodili 29. novembra 1918, na podlagi katerih so nove oblasti začele tudi odstranjevati t. i. nevarne slovenske in hrvaške civiliste. Predvsem so to bili izobraženci: duhovniki, učitelji, pravniki, zdravniki, politični delavci, občinski župani, uradniki, pa tudi nekateri železničarji, bivši žandarji idr. Na podlagi Petittijevega odloka (istega dne) je bilo več ljudi aretiranih, o njihovem številu pa ni pravih podatkov. Že na podlagi suma so Slovence in Hrvate aretirali in jim sodili. Henrik Tuma, ki je bil številnim osebam odvetnik pred vojnim sodiščem, pravi, da je bilo takih primerov več sto, zlasti na mejnem območju, in podobne podatke je dobiti tudi v tedanjem tisku. Zapori v Kopru, Trstu in Gorici so bili zato polni, obtoženci so morali

na obravnavo čakati več mesecev, saj je bilo sodišče sestavljeno iz manj sposobnih italijanskih oficirjev (Kacin Wohinz, 2010, 87–91). Največ civilistov je italijanska zasedba vsekakor internirala februarja in marca 1919, čeprav nekatere tudi še približno leto po koncu vojne.¹³

Sezname sumljivih ljudi je začela sestavljati – največkrat na podlagi ovadustva – okupacijska vojska in do 20. maja 1919 je bilo, kot pišejo nekateri (npr. Kramar, 1982, 180–181), narejenih 12 takih seznamov. Podrobnejši oziroma sistematičen pregled omenjenih primarnih virov iz rimskega državnega arhiva nam pokaže, da je nastalo kar nekaj drugih seznamov oseb, ki so jih morali nadzorovati, na primer v obliki cenzure (takih seznamov je bilo na primer vsaj 14), in podobnih seznamov sumljivih, o katerih še ni bilo določeno, ali jih bodo internirali, nekaterim ne bi izdali potnega lista ipd.¹⁴ Čeprav naj bi večino civilistov aretirali v prvih mesecih po vojni, še ni pomenilo, da zasedbene oblasti niso tudi pozneje sestavljale novih seznamov. Oglejmo si vsaj dva primera poročanja varnostno-obveščevalnih organov: potem ko so v prvih mesecih po vojni zasedbene oblasti v Zadru že izvedle internacije vodilnih projugoslovanskih voditeljev, je konec marca 1919 italijanska vojna mornarica opozorila na drugih nič manj nevarnih 11 oseb; junija 1919 je obveščevalna služba italijanske vojske sestavila seznam oseb iz Dalmacije, ki naj bi bile projugoslovanski propagandisti in tudi precej nevarni.¹⁵ Za te primere nimamo podatkov, kakšne ukrepe so nato podvzeli, ugotavljamo pa, da so se aretacije in posledično internacije nadaljevale. Na primer v noči med 15. in 16. marcem 1919 so italijanske oblasti v Dalmaciji internirale 40 oseb,¹⁶ nekateri posamezniki pa so bili, kot rečeno, internirani še leto po zaključku vojne.

Čeprav je guverner Petitti di Roreto nasprotoval ostrim ukrepom interniranja, ker bi to predstavljalo negativno propagando, je od decembra 1918 do januarja 1919 vojaška obveščevalna služba (Informazioni Truppe Operanti – ITO) preventivno sestavljala sezname oseb, ki so jih sumili protitalijanskih čustev.¹⁷ Tudi t. i. patriotska združenja so zbirala podatke, ki so se nanašali na zadržanje oseb še iz časa vojne, veliko je bilo ovadb, sezname so vključevali t. i. agitatorje, praviloma so to bile institucionalne osebe ali voditelji: sodniki, duhovniki, agenti javne varnosti, učitelji, novinarji, prepričani pripadniki t. i. slovanskih ali pa revolucionarnih idej. Združenja so sezname pred ukre-

13 Npr. ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, fasc. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, sottofascicolo (dalje s.f.) Persone allontanate da Valle (Distretto di Pola), Regia Prefettura della Provincia di Cagliari al Ministero dell'Interno Direzione Generale PS Roma, 3. 12. 1919.

14 Veliko seznamov je shanjenih v: ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16 in b. 17.

15 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Persone sospette a Zara, Augusto Capon-Capo di Stato Maggiore della Marina, Reparto IV° al Ministero dell'Interno e Ministero per gli Affari Esteri, 25. 3. 1919; s.f. Liste di persone sospette residenti in territori di nuova occupazione, Marino Laureati-Capo di Stato Maggiore della Marina alla Direzione Generale della P.S. Roma (N. 1381), 23. 6. 1919, pošilja poročilo: Colonello Marchetti-Capo del Servizio Informazioni: Notizie dalla Dalmazia [nedatirano].

16 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 17, f. Propaganda jugoslava, a-16, s.f. Dalmati internati ad Ancona, Allegato [nedatirano].

17 Primer dveh takih seznamov objavlja Dario Mattiussi (2002, dok. a in b).

panjem poslala lokalnim političnim oblastem in slednje so morale podati svoje mnenje. Drugače je bilo s tistimi, ki se niso rodili na zasedenem ozemlju ali pa niso tu imeli rezidence pred letom 1914 in so na območje prišli v času vojne. Njih internacijo izven območja začasne razmejnitve so predvidevale vojne konvencije in politične ter vojaške oblasti so to na široko "upoštevale" (Visintin, 2000, 176–178). V Dalmaciji so na začetku zasedbene oblasti podvzele stroge ukrepe, tudi kadar niso imele dovolj dokazov (Pupo, 2009b, 518–519; prim. Pupo, 2009a, 25).

Z aretacijo posameznih civilistov in skupin po manjših krajih so vsaj prve mesece italijanske oblasti želele izvajati pritisk na širši del prebivalstva, kajti bile so prepričane, da se bodo ljudje ustrašili določenega števila primerov, zlasti ko bodo aretirani in internirani vodilni, predvsem agitatorji.¹⁸ Marca 1919 je vrhovni štab italijanske vojske preklical uredbe o internacijah iz vojnih razlogov, ki jih je izdal med vojno, še vedno pa je ostala v veljavi odločba o odstranitvi ali internaciji oseb, ki jim je dokazana sovražna dejavnost in pomenijo nevarnost za javni red in italijanske interese na zasedenem ozemlju. Na podlagi te so bili internirani oziroma zadržani v internaciji nekateri bivši avstro-ogrski oficirji, izobraženci in tisti, ki so bodisi zaradi politične dejavnosti pred ali med vojno bodisi zaradi odkritega izpovedovanja narodnih čustev spadali v kategorijo "nevarnih" oseb. Med temi je bil na primer bodoči poslanec v rimskem parlamentu Karol Podgornik (Kacin Wohinz, 2010, 92–93). Poseben primer je predstavljala internacija 4. aprila 1919 škofa na Krku Antona Mahničiča.

Dinamika aretacij in posledično internacij je bila povsod v bistvu podobna. V posameznih objavah beremo, da so bili razlogi za ovadbo in interniranje naslednji: da oseba goji t. i. slovanska čustva, zagovarja jugoslovanske ozemljske zahteve, je protiitalijan, nekoliko pozneje, da je "slavocomunista". To je deloma poenostavljeno. Kritična primerjava s primarnimi viri iz rimskega osrednjega arhiva kakor tudi britanskega v Londonu¹⁹ nam namreč pokaže, da so bile zlasti na hrvaškem delu Julijske krajine internirane tudi osebe neslovanskega porekla: Madžari, Avstrijci, Čehi idr., ter tudi take, ki so jih obtoževali "samo" boljševiskih idej.

Po dosedanjih raziskavah (npr. Kacin Wohinz, 2010, 97) je bilo več interniranih civilistov iz Istre kot Tržaške in Goriške. Po pregledu omenjene dokumentacije ter drugih virov lahko rečemo, da to drži, vendar bi morali upoštevati, da je internacija zajela tudi določeno število oseb iz Dalmacije.

18 Npr. ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Persone sospette ed allontanate dai paesi redenti e della Dalmazia, Ufficio del Capo di Stato Maggiore della Marina, Reparto 40 (No. di protocollo 404): Propaganda jugoslava nel distretto politico di Parenzo, 29. 2. 1919; f. Propaganda jugoslava, Parte II, A 16, R. Esercito Comando Supremo Segretariato Generale per gli Affari Civili al Ministero degli Interni Direzione Generale P.S., 5. 1. 1919; R. Esercito Italiano Comando Supremo, Segretariato Generale per gli Affari Civili al Ministero dell'Interno Direzione Generale della PS (Ufficio Riservato) (N. 105-105282): Internamento del Dottor Jenko Ludovico, residente in Aidussina, 21. 1. 1919; b. 17, f. Propaganda jugoslava, a-16, s.f. Dalmati internati ad Ancona, Millo-Sebenico [per] Marina Stato Maggiore-Roma (No. 10433), 17. 3. [1919].

19 Npr. TNA FO 608/36/1, 16481, Poročilo Lieut. Colonel Peck Commanding British Military Mission Fiume to D.M.O., War Office London, C.I.G.S. Astoria Paris (for information) (No. I. 21/54), 24. 7. 1919.

Interniranim civilistom po Italiji na začetku ni bilo določeno, koliko časa bodo ostali stran od doma. Nekateri so se vrnili kmalu, po nekaj tednih ali mesecih, večina po enem letu ali več (Kacin Wohinz, 2010, 95). Čermelj tudi piše, da so nekatere ob vrnitvi še 4 mesece pridržali v tržaških zaporih, to pa zato, ker so skušale krajevne oblasti iz narodnopolitičnih razlogov čimbolj zavračevati njihovo vrnitev v domači kraj. Marsikateri se nato sploh ni smel vrniti na svoj dom, temveč si je moral izbrati drugo bivališče ali zbežati preko meje (Čermelj, 1965, 280).

Stroge ukrepe so oblasti povzele tudi proti tistim, ki so se med vojno zatekli v notranjost Italije; še posebno do tistih, ki so bili politično sumljivi, se pravi socialisti, internacionalisti, anarhisti, brez italijanske narodnosti. Nekaterim so več let preprečevale vrnitev, tako da so se raje odselili v tujino: Jugoslavijo, Rusijo, Avstrijo, Francijo, Švico (Purini, 2010, 41–42). Obenem velja omeniti, kot je pisal Bogdan C. Novak, da so se številni avstrijski funkcionarji slovanskega izvora, da bi se izognili nasilju italijanskih nacionalistov, izselili v Jugoslavijo, tisti, ki so ostali, pa so bili premeščeni v osrednjo Italijo in zamenjali so jih novi, italijanski funkcionarji (Novak, 1996, 45).²⁰

V posameznih objavah (Kacin Wohinz, 2010, 91, 93; Kramar, 1982, 181; Čermelj, 1965, 279; Purini, 2010, 39–41; Lavrenčič Pahor, 1994, 29; Capogreco, 2004, 39; Rasera, 2009, 418) in drugih virih so omenjeni različni kraji internacije za civiliste in vojne ujetnike po prvi svetovni vojni, niso pa popolni, če jih primerjamo z gradivom notranjega ministrstva v Rimu.²¹ Nekateri kraji internacij so bile lokacije, kamor so jih začasno premestili, v nekaterih taboriščih za vojne ujetnike pa so bili internirani tudi civilisti (na primer v Krminu, Gardolu, beneških zaporih). Največ civilnih oseb je bilo, kot rečeno, konfiniranih na Sardinijo, in sicer v različnih mestih, občinah, vaseh ali zaselkih, kot so Aidomaggiore, Arbus, Asinara, Arzana, Busachi, Bosa, Cagliari, Dolianova, Escalaplano, Ghilarza, Golfo Aranci, Iglesias, Macomer, Nughedu San Nicolò, Olbia-Tempio, Oristano, Paulilatino, San Gavino Monreale, Sanluri, Serramanna, Solarussa, Tempio Pausania, Tresnuraghes, Villacidro. Od junija 1919 so jih večinoma poslali na otok Ventotene, ker jih Sardinci niso marali. Konec 1919 so oblasti dovolile, da so si interniranci izbrali kraj v notranjosti države. Nekatero skupine ali posamezniki so bili internirani v drugih krajih po Italiji (nekateri potem ko so jih premestili iz Sardinije), in sicer Assisi, Avellino, Benetke, Benevento, Civitavecchia, Campobasso, Gualdo Tadino, Nocera Umbra, Perugia, Pisa, Potenza, Rieti, Rim, Siena. Vojni ujetniki so bili medtem večinoma zaprti v naslednjih krajih: Alessandria, Ascoli Piceno, Castelfranco Veneto, Cividale, Gossolengo pri Piacenzi, Gradisca, Isernia, Legnago, Gardolo pri Trentu, Forte (San) Procolo (večkrat so pisali Forte Piccolo) pri Veroni,

20 Ob koncu vojne je odšlo tako nekaj tisoč oseb in njihovih družin, ki so tvorili prejšnjo habsburško administracijo, zlasti Slovenci in Hrvatje, a tudi Čehi, Nemci in Madžari. Nove zasedbene oblasti so namreč od novembra 1918 dalje izdale dekrete, ukaze ipd., ki so prejšnjo administracijo oškodovale, zlasti pod udarom so bili neitalijanski uslužbenci ali pa tisti, ki so bili politično neoportuni, ipd. (npr. Visintin, 2000, 49–50; Mattiussi, 2002, 2; Purini, 2010, 42–49). Petitti di Roreto je tudi izdal ukaze, da tisti, ki niso imeli dovolj časa rezidence na območju (pravili so jim "non pertinenti"), nimajo vstopa na območje Julijske krajine (Purini, 2010, 37).

21 Predvsem v: ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, b. 17 in b. 18.

na Tridentinskem, v Trstu na gradu Sv. Justa in na Proseku, v drugih krajih dežele Marche in Puglie idr. Nekateri so spomladi 1919²² zasedbene oblasti v Dalmaciji internirale blizu Zadra in v nekem samostanu pri Skradinu.

Po pisanju slovenskih avtorjev so bile razmere za civiliste v internaciji hude. Čermelj na primer piše, da jih je na Sardiniji veliko zbolelo za malarijo. Ko so jih naposled italijanske oblasti konec 1919 pričele izpuščati, so se skoraj vsi vračali bolni in onemogli (Čermelj, 1965, 279–280). Popolnoma drugače so stanje v tedanjem času ocenjevale italijanske oblasti. Imamo pa tudi izjeme. Prefektura iz Sassarija je namreč decembra 1919 pisala, da so pogoji v Nughedu S. Nicolò zelo slabi. Ko se je zavzela, da bi se internirani Giovanni Colamarovich vrnil v Pulj, je tako opisala stanje: “/A/nche per liberare questa gente dalle condizioni disperate nelle quali versano stando a Nughedu S. Nicolò.”²³ Podatke imamo, da je v internaciji umrlo 6 civilistov (Čermelj, 1965, 280; Soklič, 1928, 9).²⁴

Huje naj bi bilo v taboriščih za vojne ujetnike. Poleg podatkov o nezadostni preiskrbi in nastanitvi ter slabih higienskih razmerah (npr. Kacin Wohinz, 2010, 91–92; Rasera, 2009, 418), govorijo nekateri dokumenti in raziskave o visoki umrljivosti. Med omenjenimi številnimi vojaki, ki so se takoj po vojni znašli v Trstu, naj bi jih med 8. in 25. novembrom 1918 umrlo skupno 1.235 (13 oficirjev in 1.222 vojakov).²⁵ Med interniranimi bivšimi vojaki avstro-ogrske vojske, ki so bili v Rusiji, naj bi bilo kakih 1.000 mrtvih. Najhuje pa naj bi bilo v zaporih v Alessandriji in pri Veroni, kjer naj bi bila po nekaterih podatkih umrljivost kar 80-odstotna, samo v Forte Procolo naj bi umrlo celo več kot 5.000 zaprtih, kar pa je verjetno pretirana številka (Purini, 2010, 40). V kritiki taborišč za vojne ujetnike se je zelo izpostavil socialistični časopis Avanti. Na primer jeseni 1919, češ da je zelo hudo v taborišču za vojne ujetnike v kraju Asinara. Od 30.000 ujetnikov naj bi jih tu preživelo le 5.000.²⁶

22 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Manifestazioni antiitaliane in Dalmazia, Vice Ammiraglio Millo al Comado Supremo Segretariato Generale Affari Civili (N. 15587): Confinamento dimostranti antitaliani, Sebenico 27. 5. 1919.

23 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 17, f. Propaganda jugoslava, a-16, Internati della Venezia Giulia, Prefettura di Sassari al Ministero dell'Interno Direzione Den/le P.S. Roma: Persone allontanate dalla Venezia Giulia, Revoca di internamento (N. 105), 12. 11. 1919.

24 ARS, AS 1164, Vilfan, a.š. 823, a.e. 7, Mémoire présenté à Son Excellence Monsieur Georges Clemenceu Président de a Conférence de la Paix par une députation parlementaire représentant les pays Yougoslaves occupés par l'Italie [nedatirano], Annexe M, 34; ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 17, f. Propaganda jugoslava, a-16, Internati della Venezia Giulia, Internati compresi nell'elenco A dal Governatore della Venezia Giulia [pripis aggiornato, nedatirano].

25 ACS, PCM, 1a GM, b. 168 bis (19-19-3A5), f. Trattamento alimentari ai prigionieri di guerra: Allegato No 4, R. Governatore della Venezia Giulia-Servizio Sanitario: Elenco numerico degli Ufficiali e truppa deceduti dall'8 al 25 novembre 1918, 25. 11. 1918; prim. Visintin, 2000, 16–18 in 2009, 475; Rossi, 1998.

26 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Persone sospette ed allontanate dai paesi redenti e della Dalmazia, Ufficio del Capo di Stato Maggiore della Marina Reparto Informazioni: Bollettino Speciale (Riservatissimo), 17. 12. 1919. Capogreco piše (2004, 39), da je v Asinari zaradi kolere umrlo nekaj tisoč nekdanjih vojakov Avstro-Ogrske. Glej tudi TNA FO 608/40/15, 16237, P. Pachitch-Délegation du Royaume des Serbs, Croates et Slovenes [za Le Secrétaire de la Delegation del L'Empire Britannique], 19. 7. 1919 in komentarji Foreign Officea.

ARETACIJE IN DEPORTACIJE PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

Tudi ob koncu druge svetovne vojne in po koncu bojev je postal zelo pereč problem zajetih oseb, tako tudi italijanskih vojakov in civilistov. Marca 1945 je na primer Obveščevalni oddelek Vrhovnega generalnega štaba italijanske vojske zaveznikom posredoval podrobno poročilo o italijanskih ujetnikih na Balkanu in o slabih razmerah, v katerih živijo. Tu naj bi jih bilo skupno še približno 50.000, od teh več kot 22.000 v Jugoslaviji, drugi so bili v Albaniji, Grčiji, Bolgariji in Romuniji. Njihovo stanje je bilo zelo zaskrbljujoče: slabo so bili oblečeni, trpeli so lakoto, morali so opravljati težaška dela idr. Niti italijanska niti zavezniška stran pravzaprav nista bili uspešni pri kakem pomembnejšem posredovanju, kar se tiče Jugoslavije in Albanije pa vladi obeh nista še dali nobenega zagotovila za njihovo repatriacijo.²⁷ Bolj ko se je bližal konec vojne, večja je torej bila napetost in zaskrbljenost v italijanskih krogih in med drugim tudi za omenjene ujetnike. 24. aprila 1945 je na primer britanski ambasador v Rimu Noel Charles sporočil v Foreign Office, da mu je generalni tajnik italijanskega zunanjega ministrstva izrazil zaskrbljenost svoje vlade glede 30.000 italijanskih vojakov, ki so še vedno v Jugoslaviji.²⁸

Po koncu bojev so se v Julijski krajini aretacije odvijale v vseh večjih mestih oziroma centrih, največ (kakor tudi največ usmrtitev) v Gorici (npr. Troha, 2012, 259), večje ali manjše skupine vojakov pa so bile zajete v Sesljanu, Tržiču, na Katinari, pri Sv. Ivanu, Rojanu, Montebellu, Bazovici, Kobaridu, Tolminu, Idriji, Solkanu idr.²⁹ Večina virov govori, da je bilo aretiranih več tisoč oseb, dobršen del pa so jugoslovanske oblasti v kratkem – po nekaj dneh ali tednih – izpustile. Jasno, da so jugoslovanske oblasti imele že vnaprej sestavljene sezname, to poglavje pa še ni bilo podrobneje raziskano.

Val aretacij italijanskih in drugih protijugoslovanskih oseb je bil skoncentriran skoraj izključno na obdobje jugoslovanske zasedbe (ki je sledila osvoboditvi) celotne Julijske krajine. Najbolj množične so bile med 2. in 8. majem 1945 (npr. Troha, 2012, 271). V 40 dneh so nato jugoslovanske zasedbene oblasti določen del aretiranih v kratkem izpustile, nekatere usmrtile, druge pa od polovice maja 1945 deportirale na območje cone B in nato v notranjost Jugoslavije. Po raznih podatkih v znanstveni literaturi (npr. Di Sante, 2007, 80–81; Troha, 2000, 329; Spazzali, 1990, 129) in v anglo-ameriških dokumentih, ki so nastali v tedanjem času,³⁰ naj bi se za ujetnike

27 TNA WO 202/317A, 83A, G.C. Bird Major-G-2, Intelligence Report B-194: Conditions of Italian Military Personnel in the Balkans, 16. 3. 1945.

28 TNA FO 371/48812 R 7392/6/92, Noel Chrales-Rome za Foreign Office (No. 656), 24. 4. 1945.

29 Pričevanja neakterih povratnikov iz ujetništva v: TNA WO 204/430, Nubadir Nadir, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I), 27. 9. 1945 (prim. TNA FO 371/48953 R 18136/15263/92; TNA WO 204/12494).

30 Npr. TNA WO 170/4286, F, Main 13 Corps (I 919), 19. 5. 1945; K (No. 6800), 55 Area (by LO), 25. 5. 1945; B, 13 Corps, 26. 5. 1945; NARA, RG 226, L 58251, An Italian estimate of arrests and executions in Trieste, 13. 6. 1945; NARA, RG 331, E 88, B 881, F 15/8, Ida Ferro za Captain John Kellet [začetek 1946]; NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 872, F 59, Sig.a. Carmina Rojatti per GMA Trieste, 9. 7. 1945; TNA WO 204/12753, 26 B, Major T. L. C. Taylor-Main HQ 13C: General Report on Yugoslav Arrests and Executions in May/June 1945 (33/2/GSI), 3. 8. 1945 (prim. TNA FO 371/48837 R 14223/24/92); TNA WO

nahajala prehodna taborišča oziroma zapori ali zbirni centri v Ajdovščini, Buzetu, Hrpeljah, Ilirski Bistrici, Idriji, Kozini, Labinu, Opatjem selu, Otlici, Pazinu, Pivki, Podlabinu, Podnanosu, Postojni, Prestranku, Renčah pri Gorici, Sežani, Vipavi,³¹ Tolminu, Umagu idr., od koder so ujetnike, če jih niso tedaj izpustili, večinoma odvedli v notranjost države oziroma nekatere predele, ki so nato po mednarodnih dogovorih pripadli Jugoslaviji, in sicer največ v bližino Ljubljane, v Borovnico, posamezne v ljubljanske zapore (Št. Vid),³² Medvode, Kočevje, Maribor, Koper, nekatere v bolnice (npr. Škofjo Loko), pa tudi na Hrvaško (Crkvenica, Bjelovar, Bakar, Karlovac, Sisak, Šušak, Reka, Zagreb, Popovača) in v Srbijo (Sremska Mitrovica, Zemun, Vršac) idr. V nekaterih izmed omenjenih krajev in pa na drugih lokacijah v Srbiji, Makedoniji, na Hrvaškem ter v drugih krajih Jugoslavije so se nahajala taborišča in/ali delovna taborišča za tiste, ki so bili v ujetništvu od kapitulacije 8. septembra 1943 dalje. Po raziskavah Costantina Di Santeja (2007, 81–83) je bilo teh nekaj desetih.

Pot v taborišča ni bila za vse enaka, kar je povsem razumljivo glede na razpršenost krajev, kjer so bile osebe zajete ali aretirane, ter tudi na različne datume prijetja. Ujetniki so morali peš od ene lokacije do druge, nekatere pa so prevažali z vlakom.³³ V virih bemo, da so ujetniki med potjo hudo trpeli in da jih je nekaj tudi umrlo ter da so razmere ujetništva vsaj prve mesece postavile ujetnike pod hude ali zelo hude preiskušnje: pomanjkanje, slabe razmere, nasilja paznikov idr. Določen del ujetnikov je umrl oziroma nekateri se po vrnitvi niso opomogli in so v kratkem času izhrali. Pomemben vir je predvsem prvi del poročila zavezniških preiskovalcev s konca septembra 1945, v katerem so na 109 straneh zbrana pričevanja nekaterih povratnikov iz jugoslovanskih taborišč ipd.³⁴ Zgodovinarji so poročilo večkrat uporabili, vendar njegove vsebine niso podrobneje problematizirali. Oglejmo si vsaj nekaj podrobnosti. Vsa pričevanja so potrdila nečloveško ravnanje z ujetniki. Nasilja so se na primer začela že od aretacij dalje, in sicer zasmehovanja in sramotenja, tudi s strani mimoidočih prebivalcev, ko je jugoslovanska vojska vodila ujetnike mimo vasi in zaselkov. To nas lahko vodi k sklepanju, da so bili ujetniki v očeh prebivalstva že zaradi tega, ker so bili ujetniki, krivi predhodnih – se pravi medvojnih – nesreč, se pravi, da so bili ljudje “ob cesti” nad italijanskimi ujetniki tudi spontano (ali pa ne) zelo negativno naravnani. Nekatera pričevanja govorijo celo o mladoletnih paznikih v Borovnici, ki so tudi bili nasilni. Damiano Scocca je na primer

204/430, Nubadir Nadir, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I), 27. 9. 1945; TNA WO 204/431, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part II), 14. 11. 1945 (prim. TNA FO 371/48953 R 21055/15263/92; NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 876, F 56).

- 31 Sicer je neko orožniško poročilo novembra 1945 govorilo, da je v Vipavi še zmerom zaprtih 15 italijanskih vojakov (ACS, MI, Gab, 1944-45, b. 138, f. Situazione generale della Venezia Giulia e del Friuli, 1945-46).
- 32 Nekateri viri sicer govorijo, da so bili posamezni italijanski vojaki do polovice 1947 zaprti v mariborski ječi, pa tudi v nekem ljubljanskem taborišču (ACS, MI, DGPS, SIS II, 1944-47, b. 80, f. Jugoslavia – internati italiani).
- 33 Npr. NARA, RG 331, E 88, B 880, F 15, Diario di un soldato della CRI prigioniero degli Jugo al Campo di Borovnica [nedatirano].
- 34 TNA WO 204/430, Nubadir Nadir, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I), 27. 9. 1945.

navedel, da so ujetnike fantje med 12. in 14. letom kofotali in topli s puškinimi kopiti.³⁵ V poročilu so omenjeni tudi smrtni primeri v Borovnici, ugotavljamo pa, da so tu številke različne: nekateri navajajo, da jih je bilo na dan od 7 do 8, drugi od 6 do 7, pa od 5 do 10, nekateri pa od 2 do 3 ipd. Neskladja opazimo tudi glede mrtvih v škofjeloški bolnici, sicer pa naj bi bili tudi tu pogoji zelo hudi. Nekatera druga pričevanja pa govorijo,³⁶ da je v bolnici "le" malo hrane in premalo zdravstvene nege.

Sicer Borovnica ni bila za vse zadnja postaja. Imamo na primer na razpolago seznam enajstih oseb, ki so bile deportirane iz Trsta v Borovnico, od tod pa so jih približno 27. junija 1945 premestili v taborišče pri Sušaku (v originalu piše "Sussa"), od tam pa nazaj v taborišče pri Vipavi. Nazadnje so bili 27. julija izpuščeni in so prešli v cono A do zavezniške uprave, ki jih je po zaslišanju poslala na njihove domove.³⁷ Omenimo lahko tudi naslednji primer: mati enega izmed ujetnikov je v dolgem pismu zaveznikom razlagala, kako je 7. julija 1945 vlak s 1.060 ujetniki iz Borovnice došel do Sušaka in med njimi jih je bilo tudi 120, ki so jih zajeli slovenski partizani. Po dveh dneh je vlak odpeljal proti Trstu, vendar na cilju omenjenih 120 ni bilo med ujetniki. Njihov vagon se je namreč pri Pivki ustavil in poslali so jih ponovno v Jugoslavijo, govorilo se je v Srbijo.³⁸

Izpustitve so se pričele od julija 1945 dalje (npr. Troha, 2012, 285). Do oktobra 1945 se je iz taborišča v Borovnici vrnilo okoli 2.000 deportirancev iz Julijske krajine (Troha, 2012). Do septembra 1947 so jugoslovanske oblasti izpustile skoraj vse vojne ujetnike (Troha, 2000), italijanske oblasti pa so se tudi v naslednjih letih zanimale za nekatere posameznike (Di Sante 2007, 138–139). Po desedanjih raziskavah ni vedno mogoče določiti, kdaj so se izpustitve nanašale na deportirance iz Julijske krajine in kdaj na druge italijanske ujetnike, kot rečeno bivše vojake in bivše ujetnike iz Nemčije, ki so jih v Jugoslaviji zajeli.

Najmanj podatkov imamo glede vzhodnega dela območja Julijske krajine, ki je tudi po 12. juniju 1945 ostal pod jugoslovanskim nadzorom in kjer je bilo prisotno italijansko prebivalstvo, se pravi v južnem delu cone B, v Istri in v delu Dalmacije. Tega so se dobro zavedali tudi Anglo-Američani (ki so medtem pričeli upravljati zahodni del, cono A), ki so po eni strani svarili pred možnimi pretiravanji v informacijah proitalijanskega izvora, po drugi pa so sklepali, da so tu jugoslovanske oblasti deportirale več oseb, kot naj bi storile neposredno po osvoboditvi/zasedbi, se pravi v 40 dneh (Bajc, 2012, 303, 325).

35 Omeniti velja tudi poročanje za zaveznike verodostojnega vira, da je bila večina ujetih Italijanov v kraju Figarola blizu Kopra umorjena in da se je nad njimi z lesenimi koli znesla celo skupina 11-letnih otrok, v: TNA WO 204/431, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part II), 14. 11. 1945.

36 NARA, RG 331, E 88, B 880, F 15, Gina Fuca za Croce Rossa Italiana Trieste, Trieste, 23. 7. 1945.

37 NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 868, F 32, List of ex-prisoners resident at Trieste, who were held by the Jugoslav government, being freed by said government on the evening of the 27th July, 1945 (prim. B 869, F 1).

38 NARA, RG 331, E 88, B 880, F 15, Marson Elena, 26. 7. 1945.

VPRAŠANJE TERMINOLOGIJE

Posebno vprašanje je glede terminologije. Na tem mestu lahko omenimo, da se je za nasilno izključitev in pridržanje civilistov po prvi vojni najbolj uveljavila raba izraza “internacija” (“internamento”), čeprav so oblasti uporabljale – v formalnem in neformalnem smislu – tudi izraz “allontanamento”,³⁹ to pa še posebej poleti 1919, ko je nova vlada želela situacijo omiliti (Visintin, 2000, 180). Kakorkoli že, vprašati se moramo, ali so bile tu bistvene razlike. “Allontanamento” je bil sicer v teoriji manj oster poseg, je pa še vedno predpostavljal neprostovoljen umik osebe in njeno prisilno zadržanje v bolj ali manj oddaljenih krajih. Hkrati je lahko izraz “internacija” problematičen. Slovar slovenskega knjižnega jezika na primer razlaga, da je to “prisilno bivanje pod nadzorstvom na določenem mestu, navadno v taborišču”;⁴⁰ internacije po prvem svetovnem spopadu pa, vsaj kar se tiče civilistov, večinoma niso bile povezane s taborišči, temveč z oddaljenimi kraji znotraj Italije (po večini na Sardiniji). V taboriščih (ali zaporih) je medtem bilo zaprtih določeno število Slovencev in Hrvatov, ki so “nosili suknjo” bivše avstro-ogrske vojske.

Vprašljivo je tudi imenovanje oseb, ki so jih jugoslovanske oblasti deportirale. Bili so vojni ujetniki, zajeti pa so bili tudi civilisti, obenem je tudi problematično poimenovanje taborišč za deportirane in italijanske vojne ujetnike v Jugoslaviji: ali so bila koncentracijska? Nekateri jih sicer tako dosledno označujejo in v italijanskem zgodovinpisju se je to tudi precej uveljavilo (pogosto za Borovnico), slovenski avtorji pa govorijo večinoma o taboriščih za vojne ujetnike, ali/in zbirnih taboriščih ter/ali kazenskih taboriščih (upoštevati je treba, da so bili nekateri zaprti v zaporih OZNE in slednjim so pravili preiskovalni zapori). Jasno je, da ima pridevnik koncentracijski pejorativen prizvok in spominja na nemško-nacistična taborišča med drugo svetovno vojno (najhujša so sicer bila uničevalna koncentracijska taborišča). Tedanja protijugoslovanska propaganda je tudi kaj kmalu začela širiti novice in govorce o slabih razmerah deportirancev in že tedaj so se začele vleči vzporednice z nacističnimi koncentracijskimi taborišči. Po drugi strani pa lahko omenimo, da je že jugoslovanska stran imenovala taborišča, v katerih so bili po prvi vojni zaprti Slovenci in Hrvatje, koncentracijska,⁴¹ in tako oznako uporabljajo tudi nekateri, ko pišejo na splošno o tedanjih taboriščih v Italiji za vojne ujetnike (npr. Visintin, 2000, 18).

39 Npr. ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Liste di persone sospette residenti in territori di nuova occupazione, R. Prefettura della Provincia di Venezia, Divisione PS al Ministero dell'Interno Direzione Generale della Pubblica Sicurezza Roma (N. 4486): Persone allontanate da Pola, 13. 4. 1919; b. 17, f. Propaganda jugoslava, a-16, s.f. Dalmati internati ad Ancona: Millo-Sebenico [per] Marina Stato Maggiore-Roma (No. 10433), 17. 3. [1919].

40 V Pravopisu je internacija označena le kot “prisilno in nadzorovano bivanje”, taborišč pa ne omenja.

41 Npr. TNA ADM 116/3239, 45, Peace Conference (Naval Section) Files: Yugo-Slavia, Conduct of Italians in occupied territory, Delegation of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovennes at the Peace Conference, 7. 6. 1919, pošilja v vednost pismo, ki je bilo 6. 6. 1919 poslano predsedniku mirovne konference Clemenceauju; ARS, AS 1164, Vilfan, a.š. 823, a.e. 7, Mémoire présenté à Son Excellence Monsieur Georges Clemenceu Président de a Conférence de la Paix par une députation parlementaire représentant les pays Yougoslaves occupés par l'Italie [nedatirano], Annexe M.

CIVILNI ALI VOJNI UJETNIKI?

Razlikovati moramo internirane civiliste od interniranih/zaprthih vojakov po prvi vojni. Tako distinkcijo so delale tudi italijanske oblasti⁴² in je pravzaprav nesporna. Manj jasna je ločnica – in zato bolj sporna – za aretirane in deportirane po drugi vojni.

Jugoslovanska stran je maja 1945 kot zasedbena oblast v Julijski krajini imela pravico aretirati pripadnike sovražnih vojaških formacij, priprla pa je tudi nekaj drugih oseb. Nove oblasti so namreč takoj pričele aretirati pripadnike vojaških formacij, ki so se borile na strani sil osi, a obenem nekaj pripadnikov oziroma sodelavcev proitalijanskega (in torej protijugoslovanskega) osvobodilnega gibanja ter določeno število oseb, za katere ni bilo jasno, ali pripadajo vojaškim oziroma paravojaškim formacijam idr. Ločitev na civiliste in vojake pa ni vedno ustrezna (ali možna) (npr. Troha, 2012, 290–295). Pri ločevanju bi morali tudi upoštevati, da ni bila še opravljena podrobna raziskava, koliko vojakov se je na koncu vojne, da bi se izognili ujetništvu, preobleklo v civiliste. Nekateri, ki so se iz ujetništva vrnili, so namreč pričali,⁴³ da so se pred koncem vojne ali pa takoj po 1. maju preoblekli v civilno obleko. Obenem bi bilo koristno preveriti, ali so bili med aretiranimi in deportiranimi tudi taki civilisti, ki so dejansko v preteklosti ali med vojno zakrivali zločine, ovajali nacifašističnim oblastem ipd., ali pa ne. Glede tega lahko navedemo, da je v citiranem preiskovalnem poročilu tudi izjava desetih vojakov,⁴⁴ da po 8. septembru 1943 niso bili v nobeni fašistični milici, saj so bili nemški ujetniki. Ob vrnitvi so jih partizani zajeli in poslali v Idrijo, kjer so bili prisiljeni opravljati trda dela, trpeli so lakoto, topli so jih ipd. Odpeljali so jih v Vipavo, nato peš v Borovnico, kjer so z njimi zelo grdo ravnali. Ko so jih izpustili, jim je neki oficir priznal, da so jih po pomoti zamenjali za fašiste. Po drugi strani moramo opozoriti, da je bilo prepričanje v nedolžnost zaprtih zelo razširjeno; v washingtonski dokumentaciji je shranjenih veliko prošenj sorodnikov ali znancev aretiranih in deportiranih.⁴⁵ Večinoma prosijo, naj se izpustijo osebe, ki so bile odvedene v ujetništvo oziroma taborišča po pomoti ali pa da so jih aretirali brez razloga. Tudi tu bi potrebovali posebno raziskavo, ki bi preverila posamezne primere.

OCENE O KVANTIFIKACIJAH

Najmanj podatkov imamo glede števila vojnih ujetnikov po prvi vojni, še manj pa, koliko je bilo med temi Slovencev in Hrvatov. V taborišču pri Gardolu⁴⁶ in Trentu je

42 Npr. ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 17, f. Propaganda jugoslava, a-16, Internati della Venezia Giulia, Presidenza del Consiglio dei Ministri, Ufficio Centrale per nuove Provincie al Ministero dell'Interno Direzione generale della P.S. Roma: Internati della Venezia Giulia (N. 10183-12 H), 7. 9. 1920.

43 Nekatera pričevanja v: TNA WO 204/430, Nubadir Nadir, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I), 27. 9. 1945.

44 Izjava Boniutti Pietro, Antiero Franco, Anello Domenico, Margiotto Nino, Gallone Alberto, Porteraro Orazio, Magri Angelo, Pompeo Angelo, Malieri Marino, Toffi Livio v: TNA WO 204/430, Nubadir Nadir, J. H. Byrd-Investigation Committee – Venezia Giulia: Report of Investigation (Part I), 27. 9. 1945.

45 Večina prošenj se nahaja v: NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 868.

46 Nekateri trdijo, da je bilo v Gardolu interniranih 97 oseb (Apollonio, 2001, 223). Iz konteksta bi lahko rekli, da so bili Slovenci in Hrvatje.

bilo na primer zaprtih kakih 30.000 povrnjencev iz Rusije, ki so izhajali iz Julijske krajine, Trentina in Dalmacije, v taborišču pri Krminu približno 3.000 oficirjev (Kacin Wohinz 2010, 96; Purini, 2010, 40–41), v Iserniji pa 1.700 vojakov iz Trentina (Venezia Tridentina) in Julijske krajine (Rasera, 2009, 418). Po italijanskih virih naj bi bilo v Forte Procolo pri Veroni avgusta 1919 največ interniranih, in sicer 290, v pritožbah jugoslovanske strani pa od 360 do 370.⁴⁷

Glede ocen internacij civilistov po prvi vojni je razlik kar nekaj: nekateri navajajo, da je bilo interniranih kakih 2.000 oseb (Radetić, 1944; Rapotec, 1952, 29; Jelinčič, 1994, 82), drugi, da jih je bilo več kot 1.000 (Regent, 1953, 127; Čermelj, 1965, 279) oziroma približno 1.000 (Buvoli, 1996, 70; Buvoli, 1998, 17); Milica Kacin Wohinz ocenjuje, da jih je bilo približno 500, ni pa upoštevala internacij v Dalmaciji (Kacin Wohinz, 2010, 96–96); nekateri govorijo o stotinah (Kramar, 1982, 181; Rizzi, 1998, 1); Angelo Visintin daje oceno 410 in med te vključi tudi tiste, ki so jih prisilno umaknili (“allontanamento”) (Visintin, 2000, 180–181; prim. Vinci, 2002, 393). Tudi v nekaterih virih se pojavljajo zelo različne ocene. Aprila 1919 naj bi na primer ameriški oficirji v Dalmaciji zbrali informacije, da so tu italijanske oblasti deportirale kar 700 oseb. Italijanski ministrski predsednik Orlando je zato zaprosil guvernerja Dalmacije admirala Enrica Milla, naj mu posreduje podatke. Slednji je trdil, da je bilo tu interniranih “le” 90 oseb, ena oseba je bila internirana na otok Lastovo, 4 posameznike pa so izključili.⁴⁸

Po sistematičnem pregledu številnih seznamov v virih notranjega ministrstva v Rimu in primerjavi z nekaterimi drugimi primarnimi pa tudi sekundarnimi viri⁴⁹ smo zbrali podatke, da je bila z območja Julijske krajine in dela Dalmacije internirana 801 oseba.⁵⁰ Tej oceni bi morali (z večjo ali manjšo rezervo) prišteti še nekatere. Začasnemu seznamu bi torej lahko prišteli drugih 40, za katere dokumenti in nekateri podatki v posameznih objavah govorijo, da so bili aretirani in zaprti v tržaške zapore (kjer so z njimi slabo ravnali), ni pa posebej navedeno, da so bili internirani.⁵¹ Nekaj oseb je bilo interniranih v mejah novih provinc. Pregled gradiva notranjega ministrstva je tudi pokazal, da je bilo

47 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Persone sospette ed allontanate dai paesi redenti e della Dalmazia, Capitano di Fregata Comandante Menini al Governo della Dalmazia e delle Isole Dalmate e Curzolane Zara (N. 2307): Informazioni, Spalato 14. 9. [1919]; Colonello Cambi Enrico-80° Reggimento Fanteria Deposito al Comando della Divisione Territoriale di Verona: Pretesi maltrattamenti a personalità jugoslave internate nel Forte Procolo, Verona 11. 11. 1919.

48 DDI, 2008, 275; glede Milla prav tam, op. 2; glede številke 90 idr. prim. Pupo, 2009a, 25.

49 Poleg omenjene literature smo nekaj posameznih podatkov dobili v naslednjih publikacijah: Jakomin, 2010; Klinec, 1979, 14, 132; Lavrenčič Pahor, 1994, 29–30, 360, 505; Ribnikar, 1999, 41, 177, 184, 315; Soklič, 1928, 7–9, ter v naslednji dokumentaciji: ACS, MI, DGPS, DivAGR, Cat. A 4, b. 221, f. Mahnic don Antonio; ARS, AS 1164, Vilfan, a.š. 822, a.e. 7 in a.e. 9; DDI, 2008, 275, 731.

50 Od teh je bilo 11 interniranih že med vojno in se niso vrnili domov še nekaj mesecev ali več po vojni. Omeniti velja, da so leta 1915 na Goriškem italijanske oblasti kakih 50 t. i. filoavstrijskih duhovnikov internirale in jim nato oteževale vrnitev (Visintin, 2000, 123 in prim. 2009, 480).

51 Glede teh je jugoslovanska delegacija predsedniku pariške mirovne konference Clemenceauju v spomenici o italijanskem nasilju v Julijski krajini zapisala, da je bilo po vojni veliko Jugoslovancev brez pravega razloga aretiranih in odvedenih v tržaške zapore. ARS, AS 1164, Vilfan, a.š. 823, a.e. 7, Mémoire présenté à Son Excellence Monsieur Georges Clemenceu Président de a Conférence de la Paix par une députation parlementaire représentant les pays Yougoslaves occupés par l'Italie [nedatirano], Annexe M, 33.

osumljenih 48 oseb, ker da so italijanski državi sovražni, o njih pa nimamo podatkov ali so bili nato tudi internirani. Za nekatere lahko sklepamo, da so jih res, čeprav jih nismo zasledili v seznamih interniranih. Tak je primer 12 osumljenih oseb iz Poreča, ki so jih označili kot nevarne jugoslovanske agitatorje: na začetku leta 1919 so namreč varnostni organi iz Trsta opozorili na posledico tamkajšnje protiitalijanske propagande, saj je večina kmetovalcev trdila, da bo italijanska zasedba le začasna.⁵² Za nekatere tudi vemo, da so lokalne oblasti predlagale oster ukrep internacije, ne vemo pa, ali so potem res vse internirali. Guverner Petitti je na primer na začetku maja 1919 predlagal internacijo štirih župnikov: Ivana Kunšiča iz Cerkenga, Ivana Kendo iz Novakov, Alojza Kraševca iz Bazovice in Kolanda iz Zaisca pri Trbižu (Kacin Wohinz, 2010, 95). Za prva dva imamo potrdilo, da sta bila res v internaciji (Klinec, 1979, 13; Žokalj Jesih, 1996, 30),⁵³ za druga dva pa ne. Profesorja na hrvaški gimnaziji v Pazinu Luigija Bellulloviča so nameravali internirati, a so oblasti (zaradi posredovanja medzavezniških zasedbenih oblasti) naposled določile, da proti njemu ne bodo podvzele tako ostrega ukrepa.⁵⁴ Nekatere niso uspeli internirati, ker so zbežali. Omeniti velja tudi 20 ljudi, katerih usoda ni znana, so pa bili označeni za nevarne in bi jih bilo treba izključiti; za 33 oseb na Reki je italijanska mornarica predlagala, da bi jim prepovedali možnost gibanja, in sicer jim ne bi izdali potnega lista; nekaj ljudi so oblasti izgnale v Jugoslavijo (med temi je najbolj znan primer Andreja Karlina, tržaško-koprškega škofa) in/ali prisilile k umiku. Iz vsega povedanega lahko zapišemo, da je bilo verjetno interniranih vsaj 850 civilistov, večinoma Slovencev in Hrvatov. Potrebne bi vsekakor bile dodatne raziskave.

Tudi področje kvantifikacije italijanskih ujetnikov v Jugoslaviji po drugi vojni je še relativno neraziskano in ga bo treba globlje analizirati. Ugotavljamo namreč, da se ocene o njihovem številu, ki so jih navajali v času in jih navajajo zgodovinarji, razlikujejo, hkrati ni jasno, kdaj se številke nanašajo (tudi) na deportirance iz Julijske krajine. Oglejmo si vsaj nekaj primerov. V prvih povojnih mesecih se je vrnilo 35.000 italijanskih vojakov, od katerih se je večina bojevala na strani partizanov ali pa so bili ujetniki od kapitulacije Italije dalje (Pupo, 2010, 221). Italijanske oblasti so konec septembra ugotavljale, da je v Jugoslaviji še kakih 40.000 Italijanov – vojnih ujetnikov.⁵⁵

52 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Persone sospette ed allontanate dai paesi redenti e della Dalmazia, Augusto Capon-Capo di Stato Maggiore della Marina, Reparto IV° alla Presidenza del Consiglio dei Ministri, Ministero degli Affari Esteri, Comando Corpo di Stato Maggiore-Sezione R e Direzione Generale della P.S. (Riservatissimo, N. 323RR8): Situazione politica e propaganda jugoslava nel Distretto politico di Parenzo, Roma 11. 2. 1919.

53 Sicer ju nismo dobili v pregledanem gradivu, obenem Barbalčić piše (1931, 78), da je bil Kenda Ivan le retiran.

54 ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920, b. 16, f. Propaganda jugoslava, Parte I, A 16, s.f. Persone sospette ed allontanate dai paesi redenti e della Dalmazia, R. Esercito Italiano Comando Supremo Segretariato Generale per gli Affari Civili al Ministero dell'Interno Direzione Generale Pubblica Sicurezza-Ufficio Reservato, 20. 3. 1919; f. Propaganda jugoslava, Parte II, A 16, R. Esercito Italiano Comando Supremo Segretariato Generale per gli Affari Civili al Ministero dell'Interno Direzione Generale P.S., 5. 1. 1919.

55 ACS, PCG, SP De Gasperi, 1945-53, b. 33, f. 232, Situazione generale prigionieri di guerra, Fausto Nitti-Ministero dell'Assistenza Postbellica – Servizio Prigionieri di Guerra alla Presidenza del Consiglio dei Ministri – Segreteria Particolare Roma (Uff. Politico, Prot. No. 3505/Pol.B-1): Situazione generale prigionieri di guerra, 1. 10. 1945.

Po podatkih, ki so jih jugoslovanske oblasti posredovale Italijanskemu rdečemu križu, je bilo oktobra 17.000 italijanskih ujetnikov (Pupo, 2010, 221), naslednji mesec naj bi italijansko vojno ministrstvo navajalo, da jih je 20.000.⁵⁶ Po pisanju Nevenke Troha je bilo vseh ujetnikov verjetno med 15 in 17 tisoč, čeprav so italijanski viri poročali o 50.000 (Troha, 2000 in 1999, 64). Costantino di Sante piše, da naj bi marca 1947 v Jugoslaviji bilo še 16.000 Italijanov (Di Sante, 2007, 84–87), Nevenka Troha pa ugotavlja, da naj bi do septembra 1947 izpustili že večino (Troha, 1999, 67). Po drugi strani pa Di Sante navaja, da naj bi bilo skupno število italijanskih vojnih ujetnikov celo višje od 60.000 (Di Sante, 2007, 84–87).

Kar se tiče “samo” števila deportiranih po drugi vojni v Jugoslavijo, pa lahko rečemo, da so poleg različnih ocen in pretiravanj, ki so jih navajali v tedanjem času in jih navajajo oziroma ponavljajo nekateri zgodovinarji, najbolj znani in večkrat citirani trije seštevki deportiranih: seznam, ki sta ga britanska in ameriška diplomacija oktobra 1945 predali jugoslovanskim oblastem, seznam iz kartoteke Zavezniške vojaške uprave in zavezniško poročilo iz aprila 1947. Oktobrski seznam, ki ga je sestavila italijanska stran, je vseboval 2.472 imen. Beograjske oblasti so decembra o njem izrazile več pomislekov ter ugotovile, da vsebuje napake ipd. Sicer so o seznamu nekateri britanski diplomati že tedaj izrazili določene dvome (Bajc, 2011, 158–163), drugi pa so jih v naslednjih letih ponovili, zlasti zaradi dejstva, ker ga je sestavila italijanska stran.⁵⁷ Zavezniška vojaška uprava je vsekakor nadaljevala z zbiranjem podatkov pogrešanih in sestavila obsežno kartoteko. Januarja 1946 je vsebovala podatke, da je bilo iz cone A Julijske krajine deportiranih 4.768 oseb, in sicer z območja Trsta 2.210, Gorice 1.560 in 998 iz Pulja (Spazzali, 1990, 189–190; Pirjevec, 2012, 149–150; Troha, 2012, 290).⁵⁸ Tudi ta seznam je vseboval več napak, tako da so ga naposled leta 1948 zreducirali na 1.700 imen (Troha, 2012, 291); številka je po našem mnenju verjetno prenizka. Zavezniški preiskovalci so revizijo števila oseb, ki so bile v resnici deportirane, očitno postopoma opravili. V poročilu aprila 1947 so namreč zapisali, da je bilo deportiranih skupno 3.419 oseb, z območja Trsta 1.492, Gorice 1.100 in s puljskega območja 827. V teh podatkih niso vključeni deportirani iz cone pod jugoslovansko upravo, od koder naj bi jugoslovanske oblasti, po mnenju odgovornega posebnega zavezniškega urada, ki je sledil problematiki, deportirale še več ljudi (npr. Bajc, 2012, 325). V washingtonskih arhivih je najti tudi druge skupne seštevke, ki se od omenjenega bistveno ne razlikujejo.⁵⁹ Lahko rečemo torej, da je bilo iz cone A deportiranih približno 3.500 oseb in večinoma so to bili italijanski vojaki.

56 TNA FO 371/48840 R 19930/24/92, Philip Broad-Caserta za Foreign Office (No. 2019), 24. 11. 1945 [dvakrat].

57 Npr. TNA FO 371/67412 R 14906/128/92, komentarji Foreign Officea, 13. in 14. 11. 1947.

58 NARA, RG 331, E 88, B 880, F 15, Summing it all up, By Livio Zeno – Zencovich, Trieste, 8. 1. 1945 [pravilno 1946]. Tu je sicer zgrešen skupni seštevke, in sicer 4.770.

59 Npr. NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 870, F 37 [nedatirano, verjetno začetek 1946]; NARA, RG 331, E 88, B 881, F 15/8, Details of alleged deportees [nedatirano, verjetno na začetku 1946]; NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 868, F 30, Displaced Persons Office: Deported Persons in Jugoslavia – Trieste Area – Gorizia Area – Pola Area [nedatirano, konec julija ali začetek avgusta 1946] (prim. E 88, B 881, F 15/8 [nedatirano]); NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 882, F 47, HQ AMG Venezia Giulia Welfare Division Displaced Person Branch: Persons deported during the month of may 1945 [nedatirano, konec oktobra ali

K nerazčiščeni kvantifikaciji (kakor tudi na splošno tematiki) so seveda prispevale polemike med državama. Italijanska stran je na primer jeseni 1947 večkrat ponovila, da je bilo iz Gorice deportiranih 1.400 oseb, jugoslovanska pa je vztrajala na tem, da je bilo to izmišljeno, medtem ko je bilo na tisoče Jugoslovancev v ječah in taboriščih v Italiji v času vojne, pred njo in po njej in nekateri so še zmerom zaprti.⁶⁰

Glede kvantifikacije deportacij, ki so jih opravile jugoslovanske oblasti, čakamo torej na pravo raziskavo kot tudi na pojasnitev, koliko oseb se je pravzaprav vrnilo – tudi o tem problemu hranijo anglo-ameriški arhivi zanimivo dokumentacijo.

ZAKLJUČEK

Za zaključek se moramo vrniti k izhodišču: ali je to “zrcalna” tema in ali jo lahko primerjamo? Razlik ne manjka, morda pa je sorodnosti več, kot bi si lahko na prvi pogled predstavljali. Med podobnostmi (in sorodnimi dvomi) lahko izpostavimo vsaj naslednje. Po prvi in po drugi svetovni vojni niso bili zaprti samo vojaki, temveč tudi civilisti, in sicer tudi skupaj, kar so mednarodna pravila prepovedovala. Moramo sicer opozoriti, da je na splošno med prvo vojno postala prvič aktualna internacija civilistov, ki pa jih niso štitele konvencije za vojne ujetnike. To je bila popolnoma nova pravna materija, ki so jo rešili šele po drugi svetovni vojni, leta 1948 (npr. Capogreco, 2004, 36–37). Na koncu prve svetovne vojne je bila ob prihodu bivših vojnih ujetnikov v nekaterih primerih predvidena karantena (Visintin, 2000, 20). Ali so se na tako potrebo sklicevale tudi jugoslovanske oblasti po 1. maju 1945? Ali sta se italijanska oblast po prvi svetovni vojni in jugoslovanska oblast po drugi zavedali, da je prihajalo do pretiravanj? Jasno je, da so bile po prvi vojni italijanske osrednje oblasti za manj ostre prijeme in zaostrovanja so se pojavljala na lokalni ravni. Predsedstvo vlade je na primer priporočalo milejšo politiko, da si nove zasedbene oblasti pridobijo simpatije prebivalstva, istočasno pa je naročalo, da je treba strogo ukrepati proti vsem, ki bi lahko ogrožali italijanske interese (Kacin Wohinz, 2010, 93–94). Neka dvoličnost torej. Ali so po svoje podobno ravnale jugoslovanske oblasti? V obeh primerih nimamo razčiščene kvantifikacije. Predstavljamo si, da je za nekatere to manj pomembno vprašanje: zakaj študirati številčnost, saj je nerelevantna, ker nam številke – take ali drugačne – ne morejo spremeniti drugih važnejših zadev, kot na primer namene zasedbenih oblasti. Kljub temu menimo, da je (bo) nujno vsaj nekatera sporna poglavja slovensko-italijanske in hrvaško-italijanske zgodovine raziskati tudi glede “števil”.

Za obe obdobji torej nimamo še popolnoma razčiščenih naslednjih vprašanj: 1) koliko je bilo res internirancev/ujetnikov; 2) kakšne so bile razmere v taboriščih in/ali v internaciji (hrana, higiena idr.) in kako so z ujetniki ravnali (mučenje, psihološki pritiski, prisilno delo); 3) pravi nameni politik zasedbenih oblasti; 4) poskusi sorodnikov in posredovanja jugoslovanskih/italijanskih oblasti, Anglo-Američanov, Rdečega križa, Vatikana,

začetek novembra 1946]; NARA, RG 331, E B.-U.S. Zone, B 868, F 30: Displaced Persons Office: Deported Persons in Jugoslavia – Trieste Area – Gorizia Area – Pola Area [nedatirano] (prim. v B 882, F 47).

60 Podrobneje korespondenca jugoslovanskih diplomatov oktobra 1947 v: DASSIP, MSP, PA, 1947, fasc. 52, dosje 13, pov. br. 419572, pov. br. 419584, pov. br. 419673, pov. br. 42068 in dosje 14, pov. br. 420997.

humanitarnih organizacij, medijev idr., da bi prišlo do izpustitve ali pa vsaj izboljšanja razmer zaprtih ter (ne)kooperativnost italijanske države/jugoslovanske države; 5) kdaj so bili interniranci/ujetniki izpuščeni in koliko se jih je res vrnilo oziroma koliko jih je v internaciji/ujetništvu umrlo; 6) podroben vpogled v pravni položaj problematike, torej z vidika tedanjega mednarodnega prava (konvencij o ravnanju z vojnimi ujetniki); 7) kakšne so bile neposredne ter posredne kratkoročne in dolgoročne posledice nasilnih dejanj na družbo in posameznike.

Kljub pomanjkanju določenih raziskav lahko pritrdimo tezam, ki sta se uveljavili v slovenskem zgodovinopisju. In sicer, da so bili ostri ukrepi v Julijski krajini po prvi vojni del politike okupacijskega sistema, ki je imela namen čim bolj omejiti t. i. slovensko prisotnost, da bi na mirovni konferenci v Parizu lažje dokazala, da je območje čim bolj italijansko (npr. Kacin Wohinz, Pirjevec, 2000, 28). Kolikšno težo je tu imelo podcenjevanje t. i. slovenskih prebivalcev?

Namen nasilnih dejanj, ki so jih izvajale jugoslovanske oblasti, je bilo kaznovati vse, ki so bili povezani s fašizmom in osumljeni vojnih zločinov, a hkrati onemogočiti tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskemu prevzemu oblasti in novi razmejitvi (npr. Troha, 1999, 47–49, 56). Na slovenski (jugoslovanski) strani je več desetletij prevladovala razlaga (opravičevanje), da je treba vzroke za fojbe in deportacije iskati v maščevanju za fašizem in zasedbo med drugo svetovno vojno. Preveč poenostavljeno, saj moramo upoštevati interpretacijo, ki govori o pretežno planiranem državno-partijskem nasilju (npr. Valdevit, 1997; Pupo, 2010). Kljub temu smo prepričani, da povojna nasilja nad italijanskim prebivalstvom v Julijski krajini ne moremo ločiti od predhodne represije v fašističnem dvajsetletju in v medvojni okupaciji, s številnimi smrtnimi žrtvami, deportacijami idr.⁶¹

Nazadnje pa, ali so glede naslovne tematike v zgodovinopisju ali zgodovinopisjih na obeh straneh meje večja razhajanja? Upamo si trditi, da ne. Kvečjemu ugotavljamo, da so bile nekatere tematike bolj, druge pa manj zanemarjene. In tu je srž problema. Za izboljšanje stanja bi morali upoštevati opozorila nekaterih zgodovinarjev, da je imela na obeh straneh meje zakoreninjenost narodnocentrične zgodovine svojo veliko težo (npr. Verginella, 2010), očitno tudi pri izbiri oziroma selekciji raziskav nasilja, ki ga je ena stran povzročila drugi. Za take "izbire" je očitno imelo (in ima še zmerom) veliko težo ponavljanje oziroma obnavljanje spomina na krivice, ki so jih skupnosti utrpeli (npr. Pelikan, 2010). Razrešitev takih in podobnih problemov vidijo nekateri v uvajanju t. i. *border studies* v zgodovinopisje na obeh straneh slovensko-italijanske meje (npr. Rožac Darovec, 2010). Glede na zapisano se s tako usmeritvijo seveda strinjamo.

61 Na tem mestu seveda lahko nevedemo le nekaj podatkov o italijanski okupaciji. Najsodobnejše ocene raziskav Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani govorijo o približno 5.600 mrtvih na območju t. i. Ljubljanske pokrajine v času italijanske zasedbe; morali bi seveda upoštevati tudi številne žrtve na Primorskem idr. Po podatkih istega inštituta so italijanske oblasti iz t. i. Ljubljanske pokrajine internirale od 25 do 30.000 oseb (Guštin, 2005, 787). Nekoliko drugače piše Tone Ferenc, in sicer da so jih tu internirale več kot 20.000, zahodno od Rapalske meje pa so bile ječe v Trstu, Gorici, Kopru idr. prepolne (Ferenc, 2004, 101, 105). Alessandra Kersevan po natančni preučitvi virov ugotavlja, da je samo v fašističnih koncentracijskih taboriščih za jugoslovanske civiliste, ki so večinoma delovala le eno leto, umrlo 4.166 ljudi (Kersevan, 2008, 267). Tu sicer ni jasno, koliko je bilo Slovencev, Hrvatov, Črnogorcev, Srbov, Hercegovcev, Romov idr.

ARRESTS, INTERNMENTS AND DEPORTATIONS IN THE VENEZIA GIULIA IN
THE PERIODS AFTER THE FIRST AND SECOND WORLD WARS: OUTLINE OF
THE PROBLEM AND ATTEMPT AT COMPARISON

Gorazd BAJC

University of Primorska, Science and Research Centre, Garibaldijeva 1,
6000 Koper, Slovenia

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: gorazd.bajc@zrs.upr.si

SUMMARY

One of the consequences of the two world wars on the territory of Venezia Giulia (and partly that of Dalmatia) that should not be overlooked is the emergence of post-war violent interventions of the new occupying powers against civilians and prisoners of war. Starting in November 1918, the Italian authorities arrested and interned in the inner part of Italy a number of Slovenes and Croats, while retaining a number of Slovenes and Croats (former Austro-Hungarian soldiers) in captivity. About 25 years later, after the first of May 1945, Yugoslav authorities arrested and deported to the interior of Yugoslavia a certain number of Italians from the same area. Some were also extra-judicially executed – “infoibed”. At the same time they retained some of the former Italian prisoners of war and some from German captivity, captured during their transit through Yugoslavia.

The author intends to highlight both moments of violence, which were not entirely overlooked by historiography, but have nevertheless not received the appropriate amount of attention. While the problem of the so-called “foibe” has already been historiographically analysed several times, the fate of deportees after World War II remains largely under-researched, with the notable exception of some works that do deal with the topic. The least is known about the events during the post World War I period.

Basing his findings on the analysis of various primary and secondary sources, the author offers a comprehensive outline of the problem, highlighting the most poignant outstanding issues and emphasising some comparative aspects. The paper outlines the issues relating to available resources and publications as well as showing how the interest shown by the body politic and the general public towards the discussed issues was relatively modest in both countries – in Italy and in former Yugoslavia (present day Slovenia). The author notes that a number of archival sources should be studied in order to better illuminate the topic, including those which were inaccessible until recent times. He also argues that we should not ignore the tendency that the overall study of the fates of prisoners of war was often conditioned by the fact that countries usually wanted to forget about the war when it was over and move on to a normal life, so the problem of POWs was not always taken on board. The author then presents a review of the existing literature but also some new information regarding the arrests and internments after WWI and the arrests and deportations after WWII. The author also highlights some terminological problems, such as the term “internment” (“internamento”) and / or “allontanamento” (removal, expulsion), applied when discussing issues from the post WWI period; as for

the issues from the post-WWII period, he problematises the terminology used to describe the persons deported by the Yugoslav authorities (mainly prisoners of war, but some were also civilians). Another terminological problem concerns the naming of the camps in Yugoslavia in which the deportees and Italian prisoners of war were confined: were they concentration camps? On the topic of estimates of the numbers involved, which is still an under-researched area, the author states that we have no verified data on the number of former Austro-Hungarian soldiers kept in captivity by the Italian authorities after the war, and much less still is known about how many of these were Slovenes or Croats (probably several thousand). On the topic of estimates of the number of civilians that were victims of internment after the first war, the author presents various estimates that appear in previous publications (from two thousand to several hundred). After a systematic review of the many lists found in the sources of the Italian Ministry of the Interior (held by the Central State Archives in Rome – Archivio Centrale dello Stato) and a comparison with some other primary as well as secondary sources, he collected data showing that at least 850 civilians – which were for the most part Slovenes and Croats – were deported from the Venezia Giulia region and from parts of Dalmatia. Even the area of quantification of Italian prisoners in Yugoslavia after World War II is still relatively unexplored and needs to be analysed more thoroughly. According to Nevenka Troha, the total number of prisoners was probably between 15 and 17 thousand; although she stresses that the Italian sources reported about 50,000. On the other hand, Costantino Di Sante indicates that the total number of Italian prisoners of war was even higher than 60,000. Estimates therefore differ quite noticeably and it is at the same time unclear when the figures (also) relate to deportees from the Venezia Giulia region. As regards the latter, the author estimates (particularly based on the comparison of data from Anglo-American sources) that about 3,500 people were deported from Zone A, most of them being Italian soldiers. We have the least data on the eastern part of the Venezia Giulia that was under Yugoslav control (Zone B). Here the Anglo-Americans concluded that the Yugoslavs deported even more people. At the end the author underlines that the two post-war violent moments can be compared, even though differences surely abound. However, perhaps there are also more similarities than we would expect at first sight. In any case, additional research will be required, which will take into account the fact that some topics have been more or less neglected.

Key words: prisoners of war, civilian detainees, violence, Venezia Giulia, Dalmatia, Yugoslavia, Italy, 1918–1920, 1945–1947, camps, Slovenian-Italian relations

VIRI IN LITERATURA

- ACS, MI, DGPS, DAGR, 1920** – Archivio Centrale dello Stato, Roma (ACS), Ministero dell'Interno (MI): Direzione Generale della Pubblica Sicurezza (DGPS), Direzione Affari Generali e Riservati (DAGR), Categorie Annuali, Anno 1920.
- ACS, MI, DGPS, DivAGR, Cat. A 4** – ACS, MI, DGPS, Divisione Affari Generali e Riservati (DivAGR), Cat.[egoria] A 4 (Cat. A 4).
- ACS, MI, DGPS, SIS II, 1944–47** – ACS, MI, DGPS, Direzione S.I.S. Servizi Informativi Speciali, Sezione II (SIS II), 1944–47.
- ACS, MI, Gab, 1944–45** – ACS, MI, Gabinetto (Gab), 1944–45.
- ACS, PCG, SP De Gasperi, 1945–53** – ACS, Presidenza del Consiglio: Gabinetto (PCG), Segreteria Particolare del Presidente De Gasperi (SP De Gasperi), 1945–1953.
- ACS, PCM, 1a GM** – ACS, Presidenza del Consiglio dei Ministri (PCM), 1a Guerra Mondiale (1a GM).
- ARS, AS 1164, Vilfan** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 1164, Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, podserija III, dr. Josip Vilfan (AS 1164, Vilfan).
- Barbalić, F. (1931):** Vjerska sloboda Hrvata i Slovenaca u Istri, Trstu i Gorici. [s. l.], [s. n.].
- Barbalić, F., Mihovilović, I. (1945):** Proscription du Slovène et du Croate des écoles et des églises sous la domination italienne (1918–1943) avec trois cartes. [Zagreb], Institut Adriatique.
- Barral, G. [Martin, Ezio] (2007):** Borovnica '45. Al confine orientale d'Italia: memorie di un ufficiale italiano. Milano, Paoline.
- DASSIP, MSP, PA** – Diplomatski Arhiv Saveznog Sekretarijat Inostranih Poslova (DASSIP), Ministarstvo spoljnih poslova (MSP), fond Politička Arhiva (PA).
- DDI (2008):** I documenti diplomatici italiani, Sesta serie: 1918–1922. Vol. III (24 marzo–22 giugno 1919). Roma, Istituto poligrafico e zecca dello Stato.
- Ferenc, T. (ur.) (2000):** Rab - Arbe - Arbissima. Konfinacije, racije in internacije v Ljubljanski pokrajini, 1941–1943: dokumenti. Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino - Društvo piscev zgodovine NOB.
- Gobbato, F. G. (2005):** Borovnica e gli altri campi per prigionieri di guerra nell'ex Jugoslavia 1945–... Pordenone, "Silentes Loquimur".
- Gradišnik, B., Šušmelj, J. (ur.) (1996):** Slovenija, Italija. Bela knjiga o diplomatskih odnosih / Slovenia, Italy. White book on diplomatic relations. Ljubljana, Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije / Ministry for Foreign Affairs of Republic of Slovenia.
- Italian genocide policy (1954):** Italian genocide policy against the Slovenes and the Croats. A selection of documents. Beograd, Institute for International Politics and Economics.
- Jakomin, D. (2010):** Primorski duhovniki – iz ljudstva med ljudstvom. Spomini, 3. Naš vestnik, junij 2010, 8–9.
- Jelinčič, Z. (1994):** Pod svinčenim nebom. Spomini tigrovskega voditelja. Gorica, Goriška Mohorjeva družba.

- Klen, D. (1955):** Neki dokumenti o svećenstvu u Istri između dva rata. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- La situation (1927):** La situation de la minorité yougoslave en Italie. Ljubljana, Institut pour la defense des droits des minorites.
- NARA, RG 226** – National Archives and Records Administration, College Park (Maryland), v bližini Washingtona D.C. (NARA), Office of Strategic Services (RG 226).
- NARA, RG 331** – NARA, Records of Allied Operational and Occupation Headquarters (RG 331).
- Orecchia, A. M. (ur.) (2008):** La stampa e la memoria. Le foibe, l'esodo e il confine orientale nella pagine dei giornali lombardi agli albori della repubblica. Varese, Insubria University.
- Radetić, E. (1944):** Istra pod Italijom 1918–1943. Zagreb, [s.n.]
- Rapotec, V. (1952):** Praksa Italije s Slovenci in Hrvati (1918–1940). Koper, Lipa.
- Razzi, F. (1992):** Lager e foibe in Slovenia. Vicenza, Editrice Vicentina "La Lanterna".
- Regent, I. et al. (ur.) (1953):** Slovensko Primorje in Istra. Boj za svobodo skozi stoletja. Beograd, Rad.
- Ribnikar, P. (ur.) (1998):** Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. I. del (od 1. nov. 1918 do 26. feb. 1919). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Ribnikar, P. (ur.) (1999):** Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. II. del (od 28. feb. 1919 do 5. nov. 1919), št. 67–133. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Ribnikar, P. (ur.) (2002):** Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. III. del (od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921). Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije.
- Soklič, J. (1928):** Istra kliče... spomini izgnanega istrskega duhovnika. Ljubljana, Jugoslovenska Matica.
- The Yugoslav minority in Italy (1927):** Memorandum presented to the Minorities commission by the Yugoslav association for the L.N. Geneva, International Union of Associations for the League of Nations.
- TNA ADM 116** – The National Archives, Kew-London, nekdanji Public Record Office (TNA), Admiralty (ADM), Record Office: Cases (ADM 116).
- TNA FO 371** – TNA, Foreign Office (FO), General Correspondence from 1906–1966 (FO 371).
- TNA FO 608** – TNA, Peace Conference: British Delegation, Correspondence and Papers (FO 608).
- TNA WO 170** – TNA, War Office (WO), Central Mediterranean Forces: War Diaries, Second World War (WO 170).
- TNA WO 202** – TNA, WO, British Military Missions in Liaison with Allied Forces: Military Headquarters Papers, Second World War (WO 202).
- TNA WO 204** – TNA, WO, Allied Forces, Mediterranean Theatre: Military Headquarters Papers, Second World War (WO 204).

- Accati, L., Cogoy, R. (ur.) (2010):** Il perturbante nella storia. Le foibe: uno studio di psicopatologia della ricezione storica. Verona, Bolzano, QuiEdit.
- Apollonio, A. (2001):** Dagli Asburgo a Mussolini. Venezia Giulia 1918–1922. [Gorizia], Libreria editrice goriziana - Istituto regionale per la cultura istriana.
- Bajc, G. (2009):** Gli angloamericani e le «foibe». V: Pirjevec, J.: Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi, 295–318.
- Bajc, G. (2011):** Zgodba neke diplomatske note. Ozadje britanskega in ameriškega posega v Beogradu 23. in 24. oktobra 1945 glede deportacij Italijanov iz Julijske krajine. V: Bajc, G., Klabjan, B. (ur.): Pirjevčev zbornik. Poti zgodovine med severnim Jadranom, srednjo in vzhodno Evropo: ob 70. obletnici akad. prof. dr. Jožeta Pirjevca. Koper, Univerzitetna založba Annales, 139–163.
- Bajc, G. (2012):** Anglo-Američani in fojbe. V: Pirjevec, J. et al.: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 297–325.
- Buvoli, A. (1996):** Il fascismo nella Venezia Giulia e la persecuzione antislava. Storia contemporanea in Friuli, 27, XXVI, 69–87.
- Buvoli, A. (ur.) (1998):** Venezia Giulia 1943/1945. Foibe e deportazioni, per resitabilire la verità storica. Quaderni della Resistenza, no. 10. Udine, Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione.
- Capogreco, C. S. (2004):** I campi del duce. L'internamento civile nell'Italia fascista (1940–1943). Torino, Einaudi.
- Cernigoi, C. (2005):** Operazione “foibe” tra storia e mito. Udine, Kappa Vu.
- Čermelj, L. (1965):** Slovenci in Hrvatsje pod Italijo med obema vojnama. Ljubljana, Slovenska matica.
- Di Sante, C. (2007):** Nei campi di Tito. Soldati, deportati e prigionieri di guerra italiani in Jugoslavia (1941–1952). Verona, Ombre corte.
- Ferenc, T. (2004):** Slovenci pod Italijo. V: Bajc, G. (ur.): Na oni strani meje. Slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004. Koper, Založba Annales, 93–110.
- Guštin, D. (2000):** “Kronika naše Kalvarije pod Italijo”. Gradivo Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev o obdobju 1918–1941. Prispevki za novejšo zgodovino, 40, 1, 239–254.
- Guštin, D. (2005):** Nasilje – ena od pglavitnih značilnosti življenja med vojno. V: Fischer, J. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Ljubljana, Mladinska knjiga, 779–790.
- Kacin Wohinz, M. (1972):** Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921. Maribor - Trst, Obzorja - Založništvo tržaškega tiska.
- Kacin Wohinz, M. (2010):** Alle origini del fascismo di confine. Gli sloveni della Venezia Giulia sotto l'occupazione italiana, 1918–1921. Gradisca d'Isonzo - Gorizia, Centro isontino di ricerca e documentazione storica e sociale “Leopoldo Gasparini” - Fondazione / Sklad Dorče Sardoč.
- Kacin Wohinz, M., Pirjevec, J. (2000):** Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000. Ljubljana, Nova revija.

- Kacin Wohinz, M., Troha, N. (ur.) (2001):** Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956. Poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije / I raporti italo-sloveni 1880–1956. Relazione della commissione storico-culturale italo-slovena / Slovene-Italian relations 1880–1956. Report of the Slovene-Italian historical and cultural commission. Ljubljana, Nova revija.
- Kersevan, A. (2008):** Lager italiani. Pulizia etnica e campi di concentramento fascisti per civili jugoslavi 1941–1943. Roma, Nutrimenti.
- Klabjan, B. (2010):** Nation and Commemoration in the Adriatic. The Commemoration of the Italian Unknown Soldier in a Multinational Area: the Case of the Former Austrian Littoral. *Acta Histriae*, 18, 3, 399–424.
- Kramar, J. (1982):** Marezige. Trdnjava slovenstva v Istri 1861–1930. Koper, Lipa.
- Lavrenčič Pahor, M. (1994):** Primorski učitelji 1914–1941. Prispevek k proučevanju zgodovine slovenskega šolstva na Primorskem. Trst, Narodna in študijska knjižnica - Odsek za zgodovino.
- Mattiussi, D. (2002):** Il Partito Nazionale Fascista a Trieste. Uomini e organizzazione del potere 1919–1932. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia.
- Marocchi, M. A. (2010):** Foibe (s)conosciute e i campi di concentramento jugoslavi. [s. l.], [s. n.].
- Nečak, D. (1972):** Položaj na slovenskem Primorju v luči Pisanre za zasedeno ozemlje od novembra 1918 do novembra 1920. *Kronika*, 20, 3, 158–162.
- Novak, B. C. (1996):** Trieste 1941–1954. La lotta politica, etnica e ideologica. Milano, Mursia.
- Pelikan, E. (2010):** Komemorativne prakse slovenskih emigrantov iz Julijske krajine v Dravski banovini. *Acta Histriae*, 18, 3, 453–470.
- Pirjevec, J. (2009):** Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi.
- Pirjevec, J. et al. (2012):** Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Pupo, R. (2009a):** La Dalmazia dell'ammiraglio. L'occupazione italiana e il governatore Millo (1918–1920). *Qualestoria*, 1, giugno, 5–35.
- Pupo, R. (2009b):** "Destreggiarsi". Una lettura dell'amministrazione militare italiana della Dalmazia 1918–1920. *Italia Contemporanea*, 256–257 (settembre-dicembre), 513–523.
- Pupo, R. (2010):** Trieste '45. Bari, Laterza.
- Pupo, R., Spazzali, R. (2003):** Foibe. Milano, Mondadori.
- Purini, P. (2010):** Metamorfosi etniche. I cambiamenti di popolazione a Trieste, Gorizia, Fiume e in Istria. 1914–1975. Udine, Kappa Vu.
- Rasera, F. (2009):** Primo dopoguerra e governo militare in Trentino. *Italia Contemporanea*, 256–257 (settembre-dicembre), 407–418.
- Rizzi, F. (ur.) (1998):** Il fascismo e le minoranze slave (1919–1945). Respressione e deportazioni: il campo di concentramento di Monigo (TV). Materiali per il laboratorio, corso di aggiornamento sulla didattica delle storie locali (a. s. 1998/99). [Treviso], Istituto per la storia della resistenza e della società contemporanea della marca trevigiana.

- Rochat, G. (2008):** Le guerre italiane 1935–1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta. Torino, Einaudi.
- Rossi, M. (1997):** I prigionieri dello zar. Milano, Mursia.
- Rossi, M. (1998):** Prigionieri di Trieste italiana. Il dramma delle decine di migliaia di reduci dal fronte. Il Piccolo, 3. 11. 1998, 21.
- Rožac Darovec, V. (2010):** Narod, država in identitete v obmejnih prostorih. Acta Histriae, 18, 1–2, 217–228.
- Spazzali, R. (1990):** Foibe. Un dibattito ancora aperto: tesi politica e storiografica giuliana tra scontro e confronto. Trieste, Lega nazionale.
- Troha, N. (1999):** Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama. Ljubljana, Modrijan.
- Troha, N. (2000):** Italijani v vojnem ujetništvu v Jugoslaviji 1944–1947. Annales - Series historia et sociologia, 10, 2, 325–340.
- Troha, N. (2009a):** La questione delle foibe negli archivi sloveni e italiani. V: Pirjevec, J.: Foibe. Una storia d'Italia. Torino, Einaudi, 244–294.
- Troha, N. (2009b):** Chi avrà Trieste? Sloveni e italiani tra due stati. Trieste, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli Venezia Giulia.
- Troha, N. (2012):** Fojbe v slovenskih in italijanskih arhivih. V: Pirjevec, J. et al.: Fojbe. Ljubljana, Cankarjeva založba, 253–296.
- Valdevit, G. (ur.) (1997):** Foibe. Il peso del passato: Venezia Giulia 1943–1945. Venezia, Marsilio.
- Verginella, M. (2010):** Zgodovinjene slovensko-italijanske meje in obmejnega prostora. Acta Histriae, 18, 1–2, 207–216.
- Vinci, A. M. (2002):** Il fascismo al confine orientale. V: Finzi, R., Magris, C., Miccoli, G. (ur.): Storia d'Italia, Le regioni dall'Unità a oggi, Il Friuli - Venezia Giulia. Torino, Einaudi, 377–513.
- Visintin, A. (2000):** L'Italia a Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918–1919. Trieste - Gorizia, Istituto Regionale per la Storia del Movimento di Liberazione nel Friuli-Venezia Giulia - Libreria editrice Goriziana.
- Visintin, A. (2009):** I primi passi verso l'annessione. Il governo militare nella Venezia Giulia 1918–1919. Italia Contemporanea, 256–257 (settembre-dicembre), 471–485.
- Žokalj Jesih, B. et al. (1996):** Bili so Čedermaci. Primorski duhovniki v času fašizma od konca prve do konca druge svetovne vojne. Ljubljana, Svobodna misel.